

Het intellectuele milieu van Willem van Oranje

M.E.H.N. MOUT

Voor J.J. Woltjer

INLEIDING

In de ogen van de historicus is de geschiedenis van de Nederlandse Opstand op te delen in een aantal segmenten: politiek, sociaal-economisch, religieus. Vertrouwde termen voor wie, genietend van de aanblik van het vergruisde beeld, een poging wil wagen nog een eigen steentje bij te dragen¹. In de geschiedschrijving van de Opstand ontbreekt zo iets als het intellectuele segment. Uiteraard hebben historici gedacht en geschreven over - religieuze, politieke - ideeën in de Nederlanden gedurende de zestiende eeuw, maar daarbij moesten zij vaak verzuchten dat het zo moeilijk is de rol van denkbeelden vast te stellen, de band tussen idee en werkelijkheid te beschrijven laat staan te analyseren².

Een ideeëngeschiedenis van de Opstand bestaat dus nog niet. Een dergelijk werk zou grotendeels neerkomen op de geschiedenis van het late humanisme in de Nederlanden, met al zijn internationale verbindingen, bezien in het licht van de Opstand. Tot nu toe echter hebben de historici slechts aarzelend en sporadisch de verbinding tussen 'humanisme' en 'Opstand' gelegd, en kwamen daarbij dan bijvoorbeeld uit op de ontwikkeling en werking van het begrip tolerantie, of bij het vermeende erasmianisme van Willem van Oranje³. Meestal werkten de geschiedschrijvers van de Opstand en die van het humanisme met een waterscheiding tussen eikaars gebieden. Beter ging het misschien tussen de historici van de Reformatie en die van de Opstand, en zeker ook tussen de geleerden die zich be-

1. Met S. Groenveld in zijn heldere bijdrage 'Beeldvorming en realiteit. Geschiedschrijving en achtergronden van de Nederlandse Opstand tegen Filips II', in: P.A.M. Geurts en A.E.M. Janssen, ed., *Geschiedschrijving in Nederland*, II, *Geschiedbeoefening* (Den Haag, 1981) 55-84, speciaal 84, beschouw ik het beeld wel als vergruisd, maar de situatie nog niet als hopeloos. Zie daar ook verdere literatuur.

2. Bijvoorbeeld bij het analyseren van de 'preconditions' voor de Nederlandse Opstand, zie J.W. Smit, 'The Netherlands Revolution', in: Robert Forster en Jack P. Greene, ed., *Preconditions of Revolution in Early Modern Europe* (Baltimore-Londen, 1970) 43-46.

3. A.A. van Schelven, 'De opkomst van de idee der politieke tolerantie in de 16e-eeuwse Nederlanden', in zijn: *Uit den strijd der geesten* (Amsterdam, 1944) 9-71; E.H. Waterbolk, 'Humanisme en de tolerantiegedachte', in: *Opstanden pacificatie in de Lage Landen* (Gent, 1976) 299-315; idem, 'L'Erasmianisme de Guillaume d'Orange', in zijn: *Verspreide opstellen* (Amsterdam, 1981) 84-93.

zighielden met de Reformatie en die het humanisme bestudeerden⁴. Zeer problematisch was daarentegen de verhouding tussen de ouderwetse cultuurgeschiedenis - voornamelijk bestaande uit de geschiedenis van kunst en literatuur - en de Opstand. Presser waagde zich niet op glad ijs en noemde zijn hoofdstuk 'Van stilte en strijd: Kunst en Cultuur *tijdens* de Tachtigjarige Oorlog', en waarschuwde al direct, na het prachtige, suggestieve begin (over Rembrandts *Christus in Emmaüs*) dat het niet zo gemakkelijk is het verband aan te geven tussen de maatschappij van de Tachtigjarige Oorlog en de Nederlandse beschaving in die tijd⁵. Dit soort cultuurgeschiedenis, volgens huidige opvattingen wat al te angstvallig afgegrensd van politieke, godsdienstige en sociaal-economische ontwikkelingen, accepteerde wél het toen nog onomstreden primaat van de politieke geschiedenis, in de vorm van een cesuur aangebracht door het begin van de Opstand. Zo werd ook de cultuurgeschiedenis verdeeld in een periode voor en een na de jaren zestig van de zestiende eeuw⁶.

Sindsdien is er veel veranderd. De nieuwe *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* immers kent hoofdstukken over socioculturele geschiedenis die eeuwen omspannen - maar daarbij godsdienstig-politieke denkbeelden uit de tijd teveel verwaarlozen om te kunnen dienen tot uitgangspunt voor een intellectuele geschiedenis van de Opstand⁷. Wie zo'n uitgangspunt zoekt, vindt mogelijk meer inspiratie bij het huwelijk tussen kunst- en ideeënhistorische disciplines in het voetspoor van Aby Warburg en de zijnen, dat ook voor de geschiedenis van de Nederlandse Opstand al verrassend mooie kinderen heeft opgeleverd - soms wat al te verrassend, want te speculatief, maar altijd de moeite waard⁸.

Vanouds is in biografieën van figuren uit de Opstand aandacht geschonken aan ideeënhistorische aspecten, zij het vaak in beperkte mate. Bij recent verschenen biografieën is duidelijk de tendens waar te nemen om ruim plaats te geven aan

4. Toch is het opmerkelijk dat H.A. Enno van Gelder in zijn *The Two Reformations in the 16th Century* (2e dr.; Den Haag, 1964) als vertegenwoordigers van het Nederlandse christelijk humanisme Cassander, Coornhert en Lipsius bespreekt zonder van de Opstand te reppen (309-323).

5. J. Presser, *De Tachtigjarige Oorlog* (4e dr.; Amsterdam-Brussel, 1963) II, 321-376, speciaal 321-323.

6. Ph. de Vries, 'Cultuur der Nederlanden omstreeks 1560', in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* (AGN) (Utrecht, 1952) IV, 369-396; J. Andriessen, 'Het culturele leven in het Zuiden', in: AGN, V, 365-394 en J. Presser, 'Het culturele leven in het Noorden', in: AGN, V, 395-422.

7. 'Socioculturele geschiedenis 1500-1800', in: (*Nieuwe*) *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* (NAGN) (Haarlem, 1980) VII, 255-381.

8. Bijvoorbeeld R.C. Strong en J.A. van Dorsten, *Leicester's Triumph* (Leiden-Londen, 1964); Ilja M. Veldman, *Maarten van Heemskerck and Dutch Humanism in the Sixteenth Century* (Amsterdam, 1977); een voorbeeld van een speculatief boek: F.A. Yates, *The Valois Tapestries* (2e dr.; Londen, 1975).

de analyse van de ideeënwereld van de persoon in kwestie⁹. Voor Willem van Oranje bezitten wij de sterk ideeënhistorisch gerichte biografie van Van Schelven: in sommige opzichten verouderd, maar nog steeds boeiend en vol waardevolle inzichten¹⁰. En uiteraard vindt men allerlei beschouwingen omtrent Oranje's denkbeelden in de talrijke bijdragen die handelen over zijn godsdienst. Over dat punt kunnen de meningen zeer uiteenlopen: van de door Rachfahl gesignaleerde confessionele indifferentie¹¹ via Van Schelvens mening over Oranje als ondeskundig in godsdienstzaken, ja zelfs een 'zoo goed als volslagen vreemdeling' daarin¹² tot de onbewezen vermoedens omtrent de 'sleutel tot 's Prinsen innerlijk wezen' die ergens bij Coornhert zou liggen¹³, of misschien toch bij de hofpredikers Taffin en Villiers, die in de jaren zeventig een geestelijk klimaat zouden hebben geschapen waarin Oranje zich meer en meer ging thuisvoelen¹⁴. Een dergelijke onduidelijkheid heerst er over de oorsprong van Oranje's politieke denkbeelden. Rachfahl verklaart Oranje's voorliefde voor de 'standische Liberalitat' tegenover het 'straff monarchische Regime' uit zijn Duitse achtergrond¹⁵. Van Schelven tovert Oranje de geboren staatsman tevoorschijn, hiertoe voorbestemd door de structuur van zijn karakter¹⁶, terwijl Blok het vermoeden uitspreekt dat de prins wel door Granvelle zal zijn opgevoed in het machiavellisme¹⁷.

Onzekerheid alom, ook wat betreft Oranje's intellectuele achtergrond. Een onzekerheid die natuurlijk samenhangt met het feit dat er nu eenmaal zo weinig bekend is over zijn opvoeding. Hij leefde in een tijd waar humanisten juist ook op dat gebied grote veranderingen teweeg brachten. Daarom zal men bij Oranje toch met die opvoeding moeten beginnen, om te weten te komen met welke ideeën hij mogelijk in aanraking is gekomen. Dan zal men verder moeten zoeken naar denkbeelden die hij zich in de loop van zijn leven - al of niet onder invloed van zijn humanistisch geschoolde omgeving - heeft eigengemaakt - om ze soms daarna weer te verwerpen. Aan een veelheid van nieuwe of nieuw lijkende denkbeel-

9. Bijvoorbeeld A.A. van Schelven, *Marnix van Sint Aldegonde* (Utrecht, 1939); H. Bongers, *Leven en werk van Dirk Volckertsz Coornhert* (Amsterdam, 1978); W. Nijenhuis, *Adrianus Saravia (c. 1532-1613)* (Leiden, 1980).

10. A.A. van Schelven, *Willem van Oranje. Een boek ter gedachtenis van idealen en teleurstellingen* (Haarlem, 1933).

11. F. Rachfahl, *Wilhelm von Oranien und der niederländische Au/stand* (Den Haag, 1907) II, 348-350.

12. A.A. van Schelven, *Willem van Oranje's geloof en godsdienstpolitiek* (Haarlem, 1933) 15.

13. Geciteerd bij G. Güldner, *Das Toleranz-Problem in den Niederlanden im Ausgang des 16. Jahrhunderts* (Lübeck-Hamburg, 1968) 67 noot 12; zie ook *ibidem*, 70.

14. C. Boer, *Hofpredikers van Prins Willem van Oranje. Jean Taffin en Pierre Loyseleur de Villiers* (dissertatie Leiden, 1952) 175-178.

15. Rachfahl, *Wilhelm von Oranien*, II, 4.

16. Van Schelven, *Willem van Oranje*, 25-26 en *passim*.

17. P.J. Blok, 'De godsdienst van Willem van Oranje', in zijn: *Verspreide studiën op het gebied der geschiedenis* (Groningen, 1903) 133. Blok volgt hier mogelijk Faniano Strada.

den had de zestiende eeuw immers geen gebrek. Men kon ze met omzichtigheid tegemoet treden, men kon ze verwerpen of zich juist eigenmaken, maar men kon, in de positie van de prins van Oranje, de confrontatie niet uit de weg gaan.

Oranje werd, tenslotte, ook het object waarop ideeën van de tijd werden geprojecteerd, zoals blijkt uit het ideale vorstenbeeld, door Marnix in 1579 van Oranje ontworpen. Hierin is Oranje een 'Prince heroïque et vertueux, qui employé sa vie, son esprit et toutes ses facultez pour aider le pauvre peuple hors de tyrannie', door Marnix toegerust met alle klassieke deugden uit contemporaine vorstenspiegels als Guevara's populaire *Reloj de principes*: 'prudence, conseil, sagesse', 'piété et crainte de Dieu singuliere et trop rare aux grands personnages', 'conscience pure et entiere', 'patience', 'douceur et clemence', 'constance et magnanimité', 'modestie'. Een ideale vorst, 'lequel est en admiration non seulement à toute la Chretiené, mais mesme aux Turcs et Barbares: Duquel les vertus sont cheryes, reverées et louées mesme de ses plus grands et plus cruels ennemis'¹⁸.

'Toutes ses facultez': schreef Rachfahl niet al dat Oranje evengoed overweg kon met de pen als met de degen¹⁹? Of is dat ook weer een ideaalbeeld? Wie Oranje's brieven en andere stukken leest, en de verslagen van gesprekken met hem gevoerd, wordt in de eerste plaats getroffen door zijn praktisch verstand, zijn scherp inzicht, niet door de intellectuele diepte van zijn ideeën. Van Oranje is geen humanist te maken, geen geleerde vorst (zoals zij in die tijd in het Duitse Rijk te vinden zijn, niet alleen onder de Habsburgers), geen wijze prins volgens Lipsius' model²⁰, zelfs geen neostoïcijn. Toch kan de bestudering van het intellectuele milieu van Willem van Oranje mogelijk leiden tot een verdiept begrip van zijn leven en werken, en een klein segment vormen voor die nog niet geschreven ideeëngeschiedenis van de Nederlandse Opstand.

ADELSCULTUUR EN OPVOEDING

De hofcultuur van Oranje's verwanten, de Bredase Nassau's, vond haar inspiratie bij de Bourgondiërs. De activiteiten als beschermers van kunsten en wetenschappen, als verzamelaars en als bouwheren hadden tot doel pracht en praal ten toon te spreiden ter ondersteuning van het prestige der dynastie. Bij Hendrik III

18. Marnix, *Response a un libelle J'ameux...* (Antwerpen, 1579), in: A. Lacroix, ed., *Oeuvres de Ph. de Marnix de Sainte Aldegonde. Echts politiques et historiques* (Brussel, 1859) 70-71; zie voor vorstenspiegels Bruno Singer, *Die Fürstenspiegel in Deutschland im Zeitalter des Humanismus und der Reformation* (München, 1981) 147-167 en over Antonio de Guevara's *Reloj de principes* (Valladolid, 1529) A. Redondo, *Antonio de Cueva (1480-1545) et l'Espagne de son temps* (Genève, 1976) 523-694.

19. Rachfahl, *Wilhelm von Oranien*, III, 263.

20. Uitgewerkt in Lipsius' *Politica* (1589), zie Gerhard Oestreich, *Neostoicism and the Early Modern State* (Cambridge etc., 1982) 39-56.

(1483-1538), de vader van René van Chalon, is dit duidelijk aanwijsbaar. Aan zijn hof zijn al invloeden van Renaissance en Humanisme te bespeuren, zie bijvoorbeeld het door hem opgerichte grafmonument voor Engelbrecht II in de Grote Kerk te Breda, versierd met de figuren van de vier belangrijkste veldheren uit de klassieke Oudheid. Een opvallende figuur is zijn vrouw Mencia de Mendoza, die slechts kort te Breda verbleef, en nauwe betrekkingen onderhield met humanisten als Vives en Budé en met het Leuvense Collegium Trilingue²¹. René van Chalon (1519-1544), een echt Bourgondisch edelman, in de eerste plaats militair, kennen wij ook als mecenas, en misschien zegt het iets over het humanistisch gehalte van zijn opvoeding dat hij zijn onwettige zoon Palamedes noemde²².

Sloten deze Nassau's in cultureel opzicht dus nauw aan bij de Bourgondische traditie, wat betreft opvoeding en opleiding van de jongere generatie huldigden zij moderne opvattingen. Teneinde het hoofd te kunnen bieden aan de concurrentie van humanistisch geschoolde burgers bij het bezetten van bestuurlijke ambten kozen ook zij voor een opvoeding, gebaseerd op de nieuwe pedagogische inzichten, die veel verder ging dan het onderricht in wapenhandel, hoofse manieren en lezen en misschien wat schrijven en rekenen van weleer. De Nassau's behoorden tot die adellijke geslachten in de Nederlanden en het Duitse Rijk die al vroeg in de zestiende eeuw tot het inzicht waren gekomen dat goed kunnen lezen en schrijven, talenkennis met inbegrip van het Latijn, een notie van wiskunde, rechten en geschiedenis, al dan niet opgedaan aan universiteiten onder leiding van goede preceptoren, de edelman op politieke, maar ook op militaire posten tot voordeel strekten. Vanaf ca. 1530 gingen er stemmen op die betoogden dat bij het leren van het krijgshandwerk ook aandacht besteed moest worden aan voorbeelden uit de geschiedenis en theoretische geschriften. Tenslotte zou deze tendens aan het eind van de zestiende eeuw uitlopen op de krijgshervormingen van de Nassau's met een zeer duidelijke humanistische component, of, zoals Jan VII 'de Middellste' van Nassau (1561-1623) het uitdrukte: klassieke werken horen tot de geestelijke bagage van een rechtschapen kapitein²³.

21. Rachfahl, *Wilhelm von Oranien*, I, 107-108; H.P.H. Jansen, 'De Bredase Nassaus', in: C.A. Tamse, ed., *Nassau en Oranje* (Alphen a/d Rijn, 1979) 13-40, speciaal 39-40. Voor Mencia de Mendoza zie: Th. Roest van Limburg, *Een Spaansche gravin van Nassau, Mencia de Mendoza, markiezin van Zenete, gravin van Nassau (1508-1554)* (Leiden, 1908); S. Vosters, 'De geestelijke achtergronden van Mencia de Mendoza, vrouwe van Breda', in: *Jaarboek 'de Oranjeboom'*, XIV (1961) 57-103.

22. Rachfahl, *Wilhelm von Oranien*, I, 108; P.J. Blok, *Willem de Eerste, Prins van Oranje* (2 dln.; Amsterdam, 1919-1920) I, 9; D.C.J. Mijnsen, 'René van Chalon', in: *Jaarboek 'de Oranjeboom'*, IV (1951) 75-94.

23. Geciteerd bij J.R. Hale, 'The Military Education of the Officer Class in Early Modern Europe', in: C.H. Clough, ed., *Cultural Aspects of the Italian Renaissance. Essays in honour of Paul Oskar Kristeller* (New York, 1976) 448. Zie voor de problemen van de adel en het overnemen van het humanistische opvoedingsideaal H. Kamen, *The Iron Century. Social Change in Europe 1550-1660* (Lon-

Gefascineerd als de historici lange tijd zijn geweest door Brederode's braspartijen, het aantal koks van de jonge Oranje en de strenge woorden van P.C. Hooft over het verkwistend leven en de duizelingwekkende schuldenlast van de Nederlandse adel, hebben zij weinig oog gehad voor intellectuele kanten van deze adelscultuur. Het is waar dat de brieven die de jonge Oranje met andere hoge edelen wisselde zakelijk, vriendschappelijk soms, maar niet intellectueel van aard zijn²⁴. Maar diezelfde Brederode had op zijn slot te Vianen een belangwekkende bibliotheek, die naast 'livres d'amours' - de bekende galante ridderromans - ook serieuze boekwerken bevatte en te vergelijken is met de gevarieerde en omvangrijke bibliotheek van de familie Lalaing op het kasteel Hoogstraten²⁵.

Bij beschrijvingen van de jeugd van Oranje wordt vaak gewezen op de abrupte overgang, in 1544, van het eenvoudige, huiselijke hof op de Dillenburg naar het Bredase en later het Brusselse hof²⁶. Een contrast ook wat betreft de opvoeding: het huisonderwijs op de Dillenburg (de 'Hofschule') tegenover de opleiding onder leiding van uitgezochte gouverneurs, onder toezicht van de regering²⁷. Toch is die overgang waarschijnlijk niet zo groot geweest als het lijkt: Oranje's vader Willem de Rijke erkende het belang van een humanistische scholing en had in de jaren dertig een aantal Latijnse scholen in zijn gebied gesticht. Iemand als hij, die duidelijk onder invloed stond van de pedagogische idealen van Melanchthon en misschien ook al van Johannes Sturm, zal zeker zorg gedragen hebben voor een leerplan van niveau voor Oranje en zijn andere kinderen²⁸.

Oranje's opvoeding na 1544 omvatte naast de 'ridderlijke kunsten' in ieder ge-

den, 1971) 129-165; H. de Ridder-Symoens, 'Adel en universiteiten in de zestiende eeuw. Humanistisch ideaal of bittere noodzaak?', *Tijdschrift voor Geschiedenis (TvG)*, XCIII (1980) 410-432; O. Brunner, *Adeliges Landleben und europaischer Geist* (Salzburg, 1949) 61-138; Volker Press, 'Adel im Reich im 1600', in: Grete Klingenstein en Heinrich Lutz, ed., *Spezialforschung und 'Gesamtgeschichte'*. *Beispiele und Methoden/ragen zur Geschichte der frühen Neuzeit* (München, 1981) 15-47; H.A. Enno van Gelder, 'De Hollandsche adel in den tijd van den Opstand', *TvG*, XLV (1930) 113-150.

24. H.A. Enno van Gelder, 'Bailleul, Bronkhorst, Brederode', in zijn: *Van Beeldenstorm tot Pacificatie* (Amsterdam-Brussel, 1964) 45-46; E. Kuttner, *Het hongerjaar 1566* (Amsterdam, 1949) 66, 77-80; P.C. Hooft, *Nederlandsche Historiën* (Amsterdam, 1642) 5 *en passim*. Goede voorbeelden van briefwisselingen bij N. Japikse, ed., *Correspondentie van Willem den Eerste, Prins van Oranje* (Den Haag, 1934).

25. Van Gelder, 'Bailleul, Bronkhorst, Brederode', 46; J.J. Salverda de Grave, 'Twee inventarissen van het huis Brederode', *Bijdragen en Mededelingen van het Historisch Genootschap (BMHG)*, XXXIX (1918) 1-172; H.A. Enno van Gelder, ed., *Gegevens betreffende roerende onroerend bezit in de Nederlanden in de 16e eeuw*. Rijks Geschiedkundige Publicatiën (RGP) Grote Serie CXL-CXLI (2 dln.; Den Haag, 1972-1973) I, 19-30.

26. Rachfahl, *Wilhelm von Oranien I*, 140-165; Blok, *Willem de Eerste I*, 13-20; Van Schelven, *Willem van Oranje*, 2-8.

27. P.J. Blok, 'De jeugd van Prins Willem I', in: F.J. Kramer, E.W. Moes, P. Wagner, ed., *Je Maintiendrai* (Leiden, 1906) I, 126-136.

28. G. Menk, *Die Hohe Schule Herborn in ihrer Friihzeit (1584-1660)* (Wiesbaden, 1981) 101; E. Garin, *L'Education de l'homme moderne* (Parijs, 1968) 170-183.

val onderwijs in talen als Frans en Latijn; in deze laatste taal schreef hij eens zijn vader (1551)²⁹. Wat hij verder leerde weten wij niet. Evenmin weten wij welke intellectuele invloed hij heeft ondergaan aan het hof van Maria van Hongarije, die een oogje op hem hield - in ieder geval op zijn financiën. Heeft Oranje het lustslot van de landvoogdes gekend, bij Binche, met zijn tuinen volgens de nieuwste Italiaanse mode met marmeren muzen en goden en een Parnassus in parelmoer, of het paleis te Mechelen met zijn kunstcollecties en bibliotheek? Of schoon Maria van Hongarije ook in de laatste moeilijke jaren van haar landvoogdij nog tijd besteedde aan de uitbreiding van haar collecties, maakt haar hof niet de indruk een echt brandpunt van kunsten en wetenschappen te zijn geweest³⁰. Het vertrek in 1542 van haar secretaris, de beroemde Hongaarse humanist Miklós Olah, een goede vriend overigens van Mencia de Mendoza, heeft daar zeker mee te maken³¹.

De landvoogdes en het hof te Brussel hielden zich in de eerste plaats bezig met politiek. Oranje doorliep in Brussel een leerschool in praktische staatkunde. Het geijkte beeld van de jeugdige vertrouweling van Karel V, innig bevriend (tot april 1561) met Granvelle, biedt echter geen plaats voor de vraag in hoeverre er sprake was van enige theoretische scholing in politicis. Granvelle was zeer geletterd, op de hoogte van alle contemporaine geestelijke stromingen, bevriend met mensen als Plantijn en Mercator, die hij zoveel mogelijk beschermde, ook tegen aantijgingen van ketterij. Maar of de jonge Oranje bij zijn vele ontmoetingen met Granvelle ooit betrokken is geweest bij de zaken van de geest die de kardinaal bezighielden, is de vraag³².

Over de bibliotheek en de leesgewoonten van Oranje zelf, zowel in zijn jeugd als later, is nauwelijks iets bekend. De boekerij die in 1567 in handen van Alva viel, is niet meer te reconstrueren. Van een paar werken is het bewijs te leveren dat zij ooit Oranje toebehoorden: een Froissart, een *Heptaméron*, een Frans gezangboekje³³. Het inventaris van de inboedel van het kasteel te Breda

29. Zie noten 26 en 27; O. Meinardus, *Der Katzenelnbogische Erbfolgestreit* (2 dln.; Wiesbaden, 1899-1902) II, 233.

30. J. de Iongh, *De koningin. Maria van Hongarije. Landvoogdes der Nederlanden 1505-1558* (4e dr.; Amsterdam, 1966) 299-301; Rachfahl, *Wilhelm von Oranien*, I, 140-165.

31. *Ibidem*, 193-194; over Olahs contacten met Nederlandse humanisten zie: C. Albu en M. Capoianu, ed., *Nicolae Olahus, corespondentfi cu umanistii batavi sj flamanzi* (Boekarest, 1974).

32. M. van Durme, *Antoon Perrenot, bisschop van Atrecht, kardinaal van Granvelle, minister van Karel V en van Filips II (1517-1586)* (Brussel, 1953) *passim*, voor betrekkingen met Oranje 192-199; *idem*, 'Plantijn, Granvelle et quelques documents inédits ou non publiés dans la *Correspondance*', *De Gulden Passer*, XXXIV (1956) 88-103.

33. Blok, *Willem de Eerste*, I, 20; D.F. Scheurleer, 'Twee boeken uit de bibliotheek van Prins Willem I', in: Kramer, Moes, Wagner, ed., *Je Maintiendrai*, I, 173-177; H. de la Fontaine Verwey, 'Parijse banden van Willem van Oranje', in: *Hellinga Festschrift* (Amsterdam, 1980) 179-192. *Boeken van en rond Willem van Oranje. Expositie Koninklijke Bibliotheek* (Den Haag, 1984). Met dank aan G. Janssens.

(1598-1603) maakt melding van de aanwezigheid - in de rekenkamer - van 'Noch verscheyden boecken in parkement geschreven ende van verscheiden materiën tracterende, zoo van historiën als andere' die nog uit het bezit van Oranje kunnen stammen³⁴. Belangwekkender is misschien het bericht van Joseph de la Pise, zeventiende-eeuwse geschiedschrijver van het vorstendom Orange, dat mogelijk teruggaat op mondelinge overlevering:

(Oranje) estoit doué d'une tres-belle memoire, qui luy conservoit le souvenir d'un notable infini des noms propres des hommes et des lieux, qu'il avoit leus, veus, et cogneus; il n'ignoroit rien de tout ce qui est enclus dans les sciences des Mathematiques; avoit cognoissance de la langue Latine; se plaisoit a lire des bons livres, plus ceux d'Etat et d'Histoire que les autres, en retiroit ce qu'il trouvoit de son goust, s'en servoit habilement aux occasions, et croyoit contre Terreur de la plupart des Grands, que les lettres sont belles et biensentes aux Princes³⁵.

Ofschoon het hier gaat om een lofspraak in de beste humanistische traditie, heeft dit fragment een zekere authentieke klank.

Dat Oranje, eenmaal volwassen geworden, met zijn naaste familieleden het nut inzag van een zorgvuldige opvoeding voor de adel, op humanistische leest geschoeid, staat vast. Het blijkt bijvoorbeeld uit zijn bemoeienis met de opvoeding van zijn broers, toen hij na de dood van Willem de Rijke (1559) het hoofd van de familie was geworden. Al gaven de jonge graven te kennen dat zij liever soldaat werden dan student, zij werden naar de universiteit gestuurd (Wittenberg en Leuven) of naar het Kleefse hof. Over Heinrich, die aan het begin van de jaren zestig te Leuven studeerde, ontspan zich tussen de oudere broers een discussie met betrekking tot de godsdienst³⁶. In 1565 of 1566 legde Oranje Jan van Nassau het voorstel voor een academie op Nassaus gebied te stichten. Hij zond zijn broer een plan, opgesteld door een theoloog in dienst van de familie, en ging op zoek naar een gebouw in Herborn, geschikt om de nieuwe academie te huisvesten. Het zou echter tot 1584 duren tot de hogeschool werd gesticht. Zijn eigen zoon Filips Willem zond hij naar Leuven om bij de bekende latinist Cornelius Valerius te studeren³⁷. In de jaren zeventig werd Oranje door zijn verwanten nauwkeurig op

34. Th. Lunsingh Scheurleer en S.W.A. Drossaers, ed., *Inventarissen van de inboedels in de verblijven van de Oranjes en daarmee gelijk te stellen stukken 1567-1795*, I, *Inventarissen Nassau-Oranje 1567-1712*. RGP Grote Serie CXLVII (Den Haag, 1974) 89.

35. Joseph de la Pise, *Tableau de l'histoire des princes et principauté d'Orange* (Den Haag, 1637) 549-550. Met dank aan E.O.G. Haitsma Mulier.

36. Rachfahl, *Wilhelm von Oranien*, I, 215-217; G. Groen van Prinsterer, ed., *Archives ou correspondance inédite de la Maison d'Orange-Nassau*, 1e série, I (2e dr.; Leiden, 1842) 122-123, 205-206, 210-214, 224, 398-403.

37. Menk, *Die Hohe Schule Herborn*, 23; Rachfahl, *Wilhelm von Oranien*, II, 386; J. Brouwer, *Philips Willem, de Spaanse prins van Oranje* (2e dr.; Amsterdam, 1941); over Cornelius Valerius: H. de Vocht, ed., *Cornelii Valerii ab Auwater epistolae et carmina*. *Humanistica Lovaniensia XIV* (Leuven, 1957).

de hoogte gehouden van de vorderingen van Maurits sinds 1576 te Heidelberg, die, zoals Jan van Nassau schreef, een *divinum ingenium* had³⁸. Jan van Nassau bracht het nut van dergelijke intellectuele capaciteiten voor de adel treffend onder woorden, toen hij in 1578 over zijn eigen zoon Filips aan Oranje schreef:

Dan er, wie gemelt ein treflich gut ingenium hat, also das zu hoffen, ess wurde ein solcher mensch aus ine werden, welcher nicht allein E.G. (*Oranje*) und diese landen, sondern auch dem gantzen Vatterlandt auf ein zeit wol muglich wirdt dhienen können³⁹.

De *bonae litterae* speelden dus een niet onaanzienlijke rol in de adelscultuur van de Nassau's en ook bij de intellectuele vorming van Oranje zelf. Tot welke onverwachte consequenties een dergelijke achtergrond kan leiden, moge blijken uit het feit, dat Oranje en de zijnen in 1570, bij de organisatie van de Opstand in het Noorden, zich bedienden van een merkwaardige geheimtaal. De geschiedschrijver Bor is het al opgevallen. Zij voorzagen de Hollandse steden van namen uit de Oudheid. Delft was 'Apollo', Den Haag 'Jupiter', Leiden 'Mercurius', Gouda 'Mars', Utrecht 'Proserpina' en Rotterdam 'Venus', zodat 'les affaires de Venus' in een brief van Oranje aan Wesembeke in 1570 iets heel anders is dan men pakweg tien jaar eerder van de prins zou verwachten⁴⁰. Niet bekend is, wie deze schuilnamen heeft gekozen. Oranje bediende zich er echter even kwistig van als Sonoy, Wesembeke, Cant en andere steunpilaren van de Opstand in die tijd. Een snuifje Latijn hier en daar vindt men door Oranjes hele correspondentie wel gestrooid, maar in vergelijking met de brieven van echte geleerde vorsten uit de tijd, zoals Willem van Hessen (1567-1592), is het zeer weinig. Oranje is niet te vergelijken met zijn schoonvader Maximiliaan van Buren, die Homerus in het Grieks voor Erasmus kon reciteren⁴¹.

De vorming die Oranje heeft genoten beantwoordde nog niet aan de latere humanistisch-calvinistische opvoedingsidealen zoals die bijvoorbeeld terug te vinden zijn in Marnix' adviezen aan Jan van Nassau over de opvoeding van jonge edelen (1583), maar was wel een stap in die richting. Zowel in Marnix' geschrift als bij de curricula van de latere Nassau's werd de opvoeding tot het belijden van de ware godsdienst en het leven in hoogstaande zedelijkheid van het grootste belang geacht; kennisverwerving kwam op de tweede, lichaamsoefening op de

38. Groen, *Archives*, V, 288-289, 342-349; Groen, *Archives*, VI, 15-16; A. Th. van Deursen, 'Maurits', in: Tamse, ed., *Nassau en Oranje*, 86-87.

39. J.H. Kluiver, ed., *De correspondentie tussen Willem van Oranje en Jan van Nassau, 1578-1584*. Nederlandse Historische Bronnen IV (Amsterdam, 1984) 40. Met dank aan S. Groenveld.

40. J.F. van Someren, ed., *Correspondance du prince Guillaume d'Orange avec Jacques de Wesembeke* (Utrecht-Amsterdam, 1896) 182-185, 192-195, 200-203, 209-215; Pieter Bor, *Oorsprongk, begin ende vervolgh der Nederlantscher oorlogen* (4 dln.; Amsterdam, 1679-1684) I, f. 310.

41. Waterbolk, 'L'Erasmianisme de Guillaume d'Orange', 87.

laatste plaats⁴². Alleen zo toegerust zouden de jonge edelen weerstand kunnen bieden aan deugneten als Granvelle, die - zo zegt de *Apologie* van Oranje - zo veel tijd op de scholen had verloren en er alleen maar had leren liegen en bedriegen⁴³.

DENKBEELDEN OVER GODSDIENSTIGE PLURIFORMITEIT EN TOLERANTIE

Reeds lang voor de Opstand werd Oranje geconfronteerd met contemporaine denkbeelden en ontwikkelingen op het gebied van de godsdienst, die hem dwongen standpunten in te nemen. Voorlopig bleef hij bij de oude kerk. Er is eigenlijk geen reden om hem, in die vroege jaren zestig, daarom indifferentisme aan te wijven of ten minste weinig religieuze diepgang⁴⁴. Zeker, Oranje correspondeerde niet zo druk over de religie als zijn broer Lodewijk van Nassau in die jaren met Willem van Hessen. Hun laatdunkende opmerkingen over de vele nicodemisten in de Nederlanden hebben misschien ook op Oranje geslagen⁴⁵. Oranje, die in een totaal andere positie verkeerde dan deze beide correspondenten, stond iets heel anders voor. De katholieke kerk, op dat moment nog de kerk van de meerderheid van de bevolking in de Nederlanden, moest wat meer ruimte scheppen voor afwijkende ideeën terwijl de gelovige maar beter in de kerk kon blijven, al was hij het ook niet overall mee eens. Zo zou de eenheid tussen staat en kerk kunnen worden gehandhaafd, en daarmee onrust en ordeloosheid in het openbare leven - zo gevreesd door staatslieden, ook door Oranje - kunnen worden voorkomen. Het Concilie van Trente was aan zijn laatste zittingsperiode bezig (1562-1563) en het zag er lange tijd naar uit dat voorstanders van kerkelijke regels die een terugkeer van protestanten in de schoot der moederkerk mogelijk zouden maken, veel invloed op de besluitvorming te Trente zouden kunnen uitoefenen⁴⁶.

42. T. Jonckheere, 'Marnix als opvoedkundige', in: *Marnix van Sinte Aldegonde. Officieel gedenkboek* (Brussel-Amsterdam, 1939) 231-243; J. Catrysse, *Traite d'éducation de lajeunesse de Marnix de Sainte-Aldegonde* (Brussel, 1959); M.E.H.N. Mout, 'The Youth of Johan Maurits and Aristocratic Culture in the Early 17th Century', in: E. van den Boogaart, ed., *Johan Maurits van Nassau-Siegen 1604-1679. A Humanist Prince in Europe and Brazil* (Den Haag, 1979) 12-38.

43. A. Verwey, ed., *Apologie ofte verantwoordinge van den Prince van Oranien* (Santpoort-Antwerpen, 1933) 108: Granvelle 'die so veel tijts in den Scholen verloren hebst, 't en sy dat du sulcks maer leeren en heetst, te syn van jonghs op tot lieghen ende bedrieghen onderwesen'.

44. Zie noten 11 en 12; Blok, 'De godsdienst van Willem van Oranje', 138; H.A. Enno van Gelder, 'De godsdienst van Willem van Oranje', in zijn: *Van Beeldenstorm tot Pacificatie* (Amsterdam-Brussel, 1964) 80-86.

45. P.J. Blok, ed., *Correspondentie van en betreffende Lodewijk van Nassau*. Werken Historisch Genootschap Nieuwe Serie XLVII (Utrecht, 1887); zie ook Groen, *Archives*, I, 348-351 voor een goed voorbeeld van een briefwisseling tussen Lodewijk van Nassau en Willem van Hessen over een theologisch onderwerp. Over het nicodemisme zie: Blok, *Correspondentie Lodewijk van Nassau*, 4; Groen, *Archives*, I, 398; zie ook Van Schelven, *Willem van Oranje's geloof en godsdienstpolitiek*, 14.

46. A.G. Dickens, *The Counter Reformation* (Londen, 1968) 120-133 met verdere literatuur.

Pluriformiteit in de kerk en verzoeningsgezindheid tegenover diegenen, die - naar het oordeel van de kerk - zich te ver hadden gewaagd en ketters waren geworden, dat was ook de houding van Oranje's geletterde vriend Lazarus von Schwendi (1522-1584), keizerlijk veldheer en invloedrijk hoveling. Met hem onderhield Oranje in de jaren zestig en ook later een geregelde briefwisseling, ook over de zaken der religie, zoals de uitwerking van de besluiten van Trente op het Duitse Rijk en de Nederlanden⁴⁷. Toen Oranje om tal van redenen, onder andere van dynastieke en financiële aard, zijn huwelijk met Anna van Saksen doorzette (1561) en het lutheranisme van zijn nieuwe vrouw en haar familie hem moeilijkheden dreigden te berokkenen, was het Schwendi die in een brief aan Margaretha van Parma Oranje's gedragslijn vergoelijkte. Hij legde uit dat Oranje de religie van zijn vrouw eerbiedigde om de lutherse Duitse vorsten niet voor het hoofd te stoten, maar dat hij deze godsdienstkwestie wel zo wilde regelen als hij voor God en de mensen kon verantwoorden⁴⁸. De moeilijkheden moesten worden weggepoetst - want het huwelijk moest doorgaan - , maar men kon tegelijkertijd de overtuiging verdedigen dat het geweten in zulke perikelen de doorslag moest geven.

De afkeer van het ketterdoden waarvan Oranje al in de jaren zestig blijk gaf - het sterkst in zijn beroemde oudejaarsrede voor de Raad van State (1564) waarin hij gewetensvrijheid voorop stelde⁴⁹ - was in de kringen der humanisten én bij de hoge adel wijd verspreid. De doodstraf werd te zwaar bevonden voor ketters, die niets misdaan hadden behalve het koesteren van een in de ogen van de kerk afkeurenswaardige opinie. Streng kettervervolgning bracht maar onrust. Oranje deelde ook de mening van velen, dat ketterijen op den duur wel vanzelf zouden verdwijnen. *Temporis filia veritas*: geweld had geen zin, maar 'gents scavants et experts aux escriptures saintes' moesten de leer maar goed aan de dwalenden uitleggen⁵⁰. Intussen liet Oranje, evenals andere leden van de hoge adel, zich wel

47. W. Janko, *Lazarus Freiherr von Schwendi* (Wenen, 1871); Groen, *Archives*, I, 50-51, 108-109, 142-143, 284-285, 295-298, 313-316 (over Trente), 337-340, 435-438; II, 76-77; III, 244-251; VII, 228-230, 230-235, Suppl., 12M3*.

48. L.P. Gachard, ed., *Correspondance de Guillaume Ie Taciturne*, II (Brussel, 1850) 336-337; Rachfahl, *Willem von Oranien*, II, 125-126; brieven als deze (bijvoorbeeld ook in Ch. Weiss, ed., *Papiers d'état du cardinal de Granvelle*, VIII (Parijs, 1850) 423, 439) hebben waarschijnlijk bij Bakhuizen van den Brink ten onrechte de indruk gewekt als zou Schwendi een 'cliënt' van Oranje zijn geweest (R.C. Bakhuizen van den Brink, 'De adel', in zijn: *Studiën en schetsen over Vaderlandsche Geschiedenis*, I (Amsterdam, 1860) 31).

49. Rachfahl, *Wilhelm von Oranien*, II, 474-475; Waterbolk, 'L'Erasmanisme de Guillaume d'Orange', 87-88; R. Fruin, 'Het voorspel van den Tachtigjarigen Oorlog', in zijn: *Verspreide Geschriften*, I (Den Haag, 1900) 354-355.

50. Groen, *Archives*, II, 429-443, citaat 453; zie ook J.J. Woltjer, 'Willem van Oranje en de godsdienstige pluriformiteit', in: *Apologie van Willem van Oranje* (Tiel-Amsterdam, 1980) 21-37.

voorlichten over de ketterijen. Via Adrianus Saravia (later, in 1568, zijn veldprediker) ontving Oranje in 1562 een exemplaar van de *Confessio Belgica* (1561)⁵¹.

Toen de prins in zijn vorstendom Orange geconfronteerd werd met godsdienstige pluriformiteit, poogde hij zijn denkbeelden in praktijk te brengen. Hij trachtte eerst de eenheid van godsdienst te handhaven door wering der protestanten. Toen dat niet lukte en er toch troebelen uitbraken, regelde hij in de zomer van 1563 gewetensvrijheid en een streng gereglementeerde vrijheid van godsdienstuitoefening voor zijn onderdanen naar het voorbeeld van de kort tevoren in Frankrijk afgekondigde Pacificatie van Amboise⁵². Tolerantie van meerdere religies in een gebied, mits goed geregeld, was verre te verkiezen boven een strak vasthouden aan de eenheid van godsdienst wanneer de prijs daarvoor voortdurende onrust zou zijn⁵³.

Met zijn pleidooien tegen het ketterdoden, voor gewetensvrijheid en, tenslotte, voor het toestaan van een zekere godsdienstige pluriformiteit, mits aan voorwaarden gebonden, had Oranje zich al vóór het uitbreken van de Beeldenstorm geschaard aan de kant van hen, die - om praktisch-politieke dan wel andere redenen - een zekere tolerantie voorstonden. Dat betekende echter niet dat hij de scheiding tussen de religies als gegeven aanvaardde. De zorgeloze onverschilligheid ten opzichte van godsvrucht en christelijk leven waarmee hij de stiefmoeder van Anna van Saksen schandaliseerde - door te zeggen dat Anna maar liever Amadis de Gaule in plaats van de Bijbel moest lezen - was slechts schijn⁵⁴. Ongewijfeld kwam het de prins beter uit wanneer zijn nieuwe vrouw zich niet al te veel in godsdienstige kwesties verdiepte, maar dat betekende niet dat hij zelf niet iets poogde bij te dragen tot de oplossing van een nijpend probleem. De religies moesten weer tot elkaar gebracht worden onder toezicht van de vorst, ter voorbereiding van een waarlijk irenistisch program.

Achteraf gezien is er van het religiegesprek te Poissy (1561) niets terecht gekomen; althans, het heeft geleid tot polarisering in plaats van verzoening. Toch is het begrijpelijk dat Oranje en andere groten in 1563-1565 hebben getracht, zij het vruchteloos, overleg ter ontwikkeling van een irenistisch program op gang te brengen. Zij begonnen met een volgeling van Cassander in de arm te nemen, Francois Bauduin (1520-1573), na enige confessionele omzwervingen in 1562 teruggekeerd tot de moederkerk, acceptabel voor de koning voor functies aan de

51. Nijenhuis, *Adrianus Saravia*, 15-16.

52. Rachfahl, *Wilhelm von Oranien*, II, 364-374; J.E. Neale, *The Age of Catherine de Medici and Essays in Elizabethan History* (Londen, 1963) 56-58.

53. Oranje vatte zijn denkbeelden kernachtig samen in de volgende uitspraak, gedaan aan de vooravond van het Smeekschrift: 'En toutes choses du monde il fault qu'il y ait ordre et tant plus en la religion, pour maintenir salut des ames et tranquillité du pays; mais il faut qu'il soit tel que se puist observer' (geciteerd bij Van Gelder, 'De godsdienst van Willem van Oranje', 96).

54. Rachfahl, *Wilhelm von Oranien*, II, 126.

pas gestichte universiteit van Dowai en misschien wel in de Geheime Raad. Met Cassanders *De officio* (1562) in de hand ijverde Bauduin voor verzoening tussen katholieken en protestanten en hervorming naar het voorbeeld van de vroege kerk. Hij was een expert op het gebied van de Romeinse wetgeving met betrekking tot vroeg-christelijke ketters en pleitte op grond van zijn zo verworven kennis voor matiging van de plakkaten. Ongetwijfeld sprak het Oranje en anderen aan dat Bauduin, in de eerste plaats een vooraanstaand jurist en geen theoloog, juridische en rechtshistorische argumenten voor verzachting van de kettervervolgging gaf en in het voetspoor van Cassander vorsten een hoofdrol bij religieuze verzoening toekende⁵⁵.

Met hulp van Lodewijk van Nassau en ongetwijfeld geïnspireerd door diens Duitse connecties hield Oranje in 1564-1565 nog een tweede ijzer in het vuur: de vorming van een gemeenschappelijk luthers-calvinistisch front tegen de katholieken. Bij pogingen daartoe waren de calvinisten Guy de Brés en Carolus Niellius betrokken, alsmede de latere hofpredikant van Oranje, Jean Taffin. Bucers Wittenberger *Concordia* (1536) - een poging overeenstemming tussen volgelingen van Luther en Zwingli te bereiken - zou als basis moeten dienen, en Lodewijk van Nassau - en met hem verschillende Duitse protestantse vorsten - verdiepte zich in de mogelijkheid de calvinistische en lutherse avondmaalsleer met elkaar in overeenstemming te brengen. Beza gaf echter een sceptisch advies en de zaak kwam niet verder. De afstand tussen de beide religies was al te groot⁵⁶. Niettemin sprak Oranje nog in 1567 de hoop uit dat calvinisten en lutheranen in de Nederlanden 'sich mitt der zeit woll mitt eynander vergleichen und vereinigen'⁵⁷.

Inmiddels hadden Oranje, Egmont, Horne en Hoogstraten zich in het 'wonderjaar' (1566-1567) neergelegd bij de feitelijke situatie van openbare uitoefening van meerdere godsdiensten in de Nederlanden. Kort na het uitbreken van de Beel-

55. Over Poissy: D.R. Kelly, *The Beginnings of Ideology. Consciousness and Society in the French Reformation* (Cambridge etc., 1981) 272-275 met verdere literatuur; Fruin, 'Het voorspel van den Tachtigjarigen Oorlog', 346-351; M.E. Nolte, *Georgius Cassander en zijn oecumenisch streven* (dissertatie Nijmegen, 1951) 22-23, 84, 134, 216-220; M.E. Nolte, 'Franciscus Balduinus: een omstreden figuur in de XVIe eeuw', in: *Voor Rogier* (Hilversum, 1964) 37-49; M. Erbe, 'Een document over het verblijf van Francois Bauduin in de Zuidelijke Nederlanden in 1563', *Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis* (NAK) N.S., LVIII (1977-1978) 38-48; *idem*, *Francois Bauduin (1520-1573). Biographie eines Humanisten* (Gütersloh, 1978) 152-156, 168-169.

56. Fruin, 'Het voorspel van den Tachtigjarigen Oorlog', 398-401; L.A. van Langeraad, *Guido de Bray, zijn leven en werken* (Zierikzee, 1884) Bijlage A (III-VHI); Boer, *Ho/predikers van Prins Willem van Oranje*, 19-21; E.M. Braekman, *Guy de Brés* (Brussel, 1960) 196-199; P.-F. Geisendorf, *Théodore de Bèze* (Genève, 1949) 290; Groen, *Archives*, I, 348-352. Een aardig voorbeeld van het heersende wantrouwen tussen lutheranen en calvinisten is de brief van de - toen nog anti-calvinistische - Lodewijk van Nassau aan Oranje (11 november 1563) over de vraag of Oranje het origineel van de Augsburgse confessie aan de calvinist Frederik III van de Palts zou zenden (Groen, *Archives*, Suppl, 19*-20* (zie ook Rachfahl, *Wilhelm von Oranien*, II, 376-377).

57. Groen, *Archives*, III, 1-6.

denstorm berichtte Oranje aan Willem van Hessen dat er nu liefst vier religies in Antwerpen waren: katholiek, luthers, calvinistisch en dopers. Zijn verzuchting dat de Staten-Generaal, eenmaal samengekomen, met behulp van de genade Gods wel middelen zou weten te vinden 'das solchen spaltungen vorkommen und das rechte wortt gepflanzet, und das unkrauth ausgeroden werden moge' klinkt als een vrome wens, vooral bedoeld voor de oren van de lutherse ontvanger van de brief⁵⁸. Kort daarop ontspoon zich immers tussen Oranje en Willem van Hessen een schriftelijke discussie over de vraag, of de prins zich openlijk tot het lutheranisme zou moeten bekennen. Oranje aarzelde uiteraard, kwam tenslotte met het voorstel zich in een geheime brief aan Filips II luthers te verklaren, en legde nogmaals de nadruk op de wenselijkheid van calvinistisch-lutherse eenheid. Evenals later in de *Apologie* betoogde hij dat hij in het lutherse geloof was geboren en opgegroeid en nu voor zich en zijn onderdanen dezelfde vrijheid wenste die onder de Vrede van Augsburg aan lutheranen in het Duitse Rijk was gegund. Willem van Hessen, van zijn kant, die op dat moment nog hoopte Oranje geheel in het lutherse kamp te krijgen, keurde 'dissimuliren' en 'Nicodemiren' in de godsdienst - anders dan Oranje en bijv. de spiritualisten - principieel af. Hij wees ook op het effect dat van een openlijke verklaring van de prins zou uitgaan:

Es werden auch vil schwachglaubigen, so itzo über dem Nicodemiren (*van Oranje*) nicht wenig geergert, desto geherzter werden und mit desto gröszern eiffer die religion ahnnehmen und handhaben⁵⁹.

Voor de komst van Alva en Oranje's uitwijken naar Duitsland zien wij de prins als het ware experimenteren met behulp van allerlei denkbeelden, die in de loop der tijd geopperd waren om de godsdienstkwesitie tot een oplossing te brengen: het handhaven van het oude geloof maar met matiging van de kettervervolgving, de verzoening van protestanten met de katholieke kerk, het instellen van een - strikt geregelde - religie vrede⁶⁰. Afkeer van het ketterdoden ging hand in hand met staatsrechtelijke bezwaren tegen de door de koning ingestelde geestelijke rechtbanken⁶¹. Oranje legde, naar het lijkt, in de loop van deze jaren steeds meer

58. Groen, *Archives*, Suppl. 36*; II, 195, 288-293.

59. *Ibidem*, II, 338-343, 450-459, 459-464, 480-481, 489-494, 495-498; citaat 460. In 1565 verspreidde de Leuvense geleerde Joannes Wamesius al het gerucht dat Oranje luthers zou worden, zonder verder acht te slaan op het lot van zijn Nederlandse bezittingen, omdat hij genoeg Duitse gebieden had, zie: M.R.C. Bakhuizen van den Brink en J.S. Theissen, ed., *Correspondance française de Marguerite d'Autriche duchesse de Parme avec Philippe II* (Utrecht, 1925) I, 5.

60. Zie voor de Nederlanden bijvoorbeeld Oranje's voorstel uit november 1566 om gewetensvrijheid toe te staan, en vrijheid van godsdienstuitoefening alleen voor katholieken en lutheranen: Groen, *Archives*, II, 431-450.

61. In een brief aan Jan van Nassau duidde Oranje de geestelijke rechtbanken aan als een '*novum et hactenus inusitatum religionis juramentum*, welchs in effectu der Inquisition gleich stehet': Groen, *Archives*, III, 26-31.

de nadruk op gewetensvrijheid - voor zichzelf, zijn onderdanen, en voor de hele Nederlanden⁶². De vorming van een sterk protestants front door middel van calvinistisch-lutherse eenheid leek Oranje een tijdlang een goede weg. Mede om die weg beter te kunnen bewandelen liet hij zich, in ballingschap op de Dillenburg, onderwijzen in het lutherse geloof en las hij misschien Melanchthons beoemde *Loei communes* (1521), de eerste systematische uiteenzetting van de reformatorische leer, hem toegezonden door Willem van Hessen⁶³. Een theoloog is Oranje nooit geworden, zoals hij ook van zichzelf getuigde⁶⁴. Van theologische controverses tussen predikanten hield hij al helemaal niet - want dat leidde maar tot onrust - en in zijn gesprekken met calvinistische predikanten (1567) zal hij zich beter thuisgevoeld hebben bij de gematigde Gaspar van der Heijden dan bij de felle Petrus Dathenus⁶⁵. Een bijzondere afkeer had hij ook van de telkens in de geleerde literatuur aangehaalde, op het Concilie van Konstanz (bij de veroordeling van Johannes Hus) uitgevonden regel dat men zich niet behoefde te houden aan overeenkomsten met ketters gemaakt⁶⁶.

Na 1568 bleef het streven naar gewetensvrijheid en naar een door de overheid gewaarborgde vrijheid van godsdienstuitoefening Oranje's ideaal. Het is wel mogelijk dat hij hierbij bewogen werd door hoop op het ontstaan van een brede, protestants getinte, volkskerk, waarin op den duur ook de katholieken zich thuis zouden gaan voelen⁶⁷. Zijn gedurig pleiten voor het toestaan van meerdere religies naast elkaar zou dan een overgangsmaatregel betreffen, nodig om de katholieken niet van de Opstand te vervreemden⁶⁸. Het feit, dat de protestanten niet of nauwelijks bereid waren tot samenwerking onderling - zoals weer eens bleek op de synoden van Bedburg (1571) en Emden (1572) - laat staan tot samenwer-

62. Woltjer, 'Willem van Oranje en de godsdienstige pluriformiteit', 24. Zie ook Oranje's formulering van zijn bezwaren tegen de hem voorgelegde nieuwe eed aan de koning: Groen, *Archives*, III, 46-48.

63. Groen, *Archives*, III, 100-102, 278; Suppl., 63*-68*. Nog in de Nederlanden had Oranje contact gehad met de lutherse predikant Flacius Illyricus, zie Van Schelven, *Willem van Oranje*, 135-136.

64. Van Schelven, *Willem van Oranje's geloof en godsdienstpolitiek*, 15.

65. Zo vroeg Oranje eens aan Taffin en Villiers waarom er toch zo veel ruzie was onder de predikanten en daardoor moeilijkheden in de kerk: Boer, *Ho/predikers van Prins Willem van Oranje*, 93-94. Jan van Nassau hield hem wel op de hoogte van de theologische onenigheden in Duitsland, zie bijvoorbeeld Groen, *Archives*, V, 342-349; M.F. van Lennep, *Gaspar van der Heijden 1530-1586* (Amsterdam, 1884) 101, 193; Th. Ruys, *Petrus Dathenus* (Utrecht, 1919) 65-66, 77. De keuze van Oranje's veldpredikers in 1568 laat misschien al een voorkeur voor gematigden zien: Franciscus Junius, Adrianus Saravia, Thomas Tilius en (kortstondig) Petrus Pedius. Zie: J. Reitsma, *Franciscus Junius* (Groningen, 1864) 92-93; F.W. Cuno, *Franciscus Junius der Altere* (Amsterdam, 1891) 41-48; Nijenhuis, *Adrianus Saravia*, 26-30; Boer, *Hofpredikers van Prins Willem van Oranje*, 3-6.

66. Groen, *Archives*, V, 69-74, speciaal 71.

67. Woltjer, 'Willem van Oranje en de godsdienstige pluriformiteit', 25-26.

68. *Ibidem*, 26-28; een fraai voorbeeld van Oranje's religiepolitiek ook: Van Someren, *Correspondance du prince Guillaume d'Orange*, 148-153.

king met de katholieken, stelde Oranje hevig teleur⁶⁹. Hem bleef in die jaren zeventig niets anders over dan te ijveren voor eenreligievrede, waarbij hij het argument hanteerde dat ook bij principiële voorstanders van tolerantie wordt aangetroffen: 'que le Turc, tout scrupuleux qu'il fût sur le point de la secte, permettrait toute espèce de religion, et que le pape lui-même tolérait les Juifs'⁷⁰.

Ook de religievrede, in 1578 door Oranje voorgesteld op basis van de Pacificatie van Gent en misschien geënt op het voorbeeld van de Franse Vrede van Beaulieu, werd zoals bekend geen succes⁷¹. Dat lag echter niet aan Oranje en zijn kring van calvinistische politieke raadslieden, waarin sinds het begin van jaren zeventig Marnix, Tafel en Villiers een plaats hadden gevonden. In deze kring was geweld en dwang in geloofszaken niet populair⁷². Er bestond wel verschil van mening omtrent de grenzen der tolerantie. Oranje wilde daarin in 1577 ten opzichte van de wederdopers te Middelburg verder gaan dan Marnix en wenste van geen tegenwerpingen te horen, tenzij Marnix dan meteen wilde toegeven dat de katholieken ook gelijk hadden gehad toen zij de Nederlanders tot een godsdienst dwongen die tegen het geweten streed⁷³. Geen gewetensdwang! de prins zei het duidelijk, en vaak genoeg, ook tegen het opstandige Gent in 1578, wiens methoden hij aanduidde als 'zeer verre verscheiden van der eenvoudicheyt der evangelieleere, die wel een ander macht heeft dan des sweerts, ende die herten door andere middelen bekeert'⁷⁴. Met instemming moet Oranje kennis hebben genomen van het geschrift van Philippe du Plessis Mornay, *Aux Estats et Seigneurs de Pays-Bas* (1576), waarin gewetensvrijheid en afschaffing van elke vorm van geloofsonderzoek werd gepredikt en de hoop werd uitgesproken dat de Nederlanden, na de Spanjaarden verjaagd en de eenheid hersteld te hebben, aan het Duitse Rijk en Frankrijk ten voorbeeld gesteld konden worden als een land, waar meerdere religies gelijkberechtigd naast elkaar konden bestaan⁷⁵. Mornay, die in 1578 een

69. W.F. Dankbaar, 'Marnix van St. Aldegonde en zijn beteekenis voor de vestiging van de Nederlandsche gereformeerde kerk', in zijn: *Hoogtepunten uit het Nederlandsche Calvinisme in de zestiende eeuw* (Haarlem, 1946) 63-69; J.J. Woltjer, 'De politieke betekenis van de Emdense synode', in: D. Nauta, ed., *De synode van Emden, oktober 1571* (Kampen, 1971) 22-49.

70. Geciteerd bij Van Schelven, *Willem van Oranje*, 236.

71. O.J. de Jong, 'Unie en religie', in: S. Groenveld en H.L.Ph. Leeuwenberg, ed., *De Unie van Utrecht* (Den Haag, 1979) 155-181, speciaal 168-170.

72. Van Schelven, *Marnix van Sint Aldegonde*, 126-127; Boer, *Hofpredikers van Prins Willem van Oranje*, *passim*.

73. Van Schelven, *Marnix van Sint Aldegonde*, 43-45.

74. Gachard, *Correspondance de Guillaume le Taciturne*, IV, 76.

75. Güldner, *Das Toleranz-Problem in den Niederlanden*, 52-55; A. Elkan, 'Ober die Entstehung des niederländischen Religionsfriedens von 1578 und Mornays Wirksamkeit in den Niederlanden', *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichte (MIÖG)*, XXVII (1906) 460-480.

paar maanden in de naaste omgeving van Oranje vertoefde, zette zich samen met Villiers en Marnix in voor Oranje's plan voor de religievrede⁷⁶.

Na de Unie van Utrecht, die in feite het mislukken van de religievrede bevestigde, adviseerden Villiers en Marnix Oranje dat het onder politieke druk geoorloofd was de katholieke eredienst te verbieden⁷⁷. Het ideaal scheen te moeten wijken onder de druk der tijden. De woorden, die Gaspar van der Heyden over Oranje sprak vlak voor het indiensttreden van Taffin bij de prins, krijgen een welhaast ironische klank:

Ick sorge wel ten deele dat het quaet is, dat hij niemand bij hem heeft, die Christus' saken wat meer diene. Ick wil, haest met Datheen en Taffin daarvan spreken, want wat ist dat wij vele steden en mueren krijghen ende hebben, als Jeruzalem niet opgebout soude werden, daer toch de Heere meer daertoe gesint is, dan tot alle Jacobswoonigen⁷⁸.

Na 1580 werd dit Jeruzalem opgebouwd, en Oranje moest zich erbij neerleggen⁷⁹.

Zijn denkbeelden over tolerantie, ongetwijfeld geboren uit praktisch-politieke overwegingen, had hij in de loop der jaren kunnen toetsen aan ideeën van principiële voorstanders van godsdienstige verdraagzaamheid. Hoe die toetsing in zijn werk is gegaan, is onbekend. Wel is het moment te achterhalen waarop Oranje volop gebruik ging maken van argumenten, ontleend aan principiële bestrijders van onverdraagzaamheid als Castellio. Dat was in juni-juli 1578, toen twee verzoekschriften voor godsdienstvrijheid aan Matthias en de Raad van State werden aangeboden, geschreven door een commissie namens de Dordtse synode van 1578: Van der Heyden, Dathenus, Taffin en Villiers. Deze met instemming van Oranje geschreven stukken verdedigden het principe van het toelaten van meerdere religies in een staat, met verwijzingen naar talrijke voorbeelden uit de geschiedenis en uit de tijd zelf. Villiers is de mogelijke auteur van een aan de Nederlandse omstandigheden aangepaste bewerking van Castellio's *Conseil a la France désolée* uit 1562, die ter ondersteuning van Oranje's religievrede in 1578 in een Franse en Nederlandse versie verscheen⁸⁰. De godsdienstpolitiek van Oranje werd op dat ogenblik gedragen door propaganda op hoog intellectueel niveau - geen wonder, van het welslagen van de religievrede hing voor Oranje veel af.

De voorgestelde regeling van 1578 had betrekking op twee godsdiensten: de katholieke en de calvinistische. Oranje, wij hebben het gezien, was bereid zijn tole-

76. Van Schelven, *Marnix van Sint Aldegonde*, 113-125; Boer, *Hofpredikers van Prins Willem van Oranje*, 110-118.

77. Groen, *Archives*, VII, 262-276, 276-285; zie ook Van Schelven, 'De opkomst van de idee der politieke tolerantie', 70-71.

78. Geciteerd bij Boer, *Hofpredikers van Prins Willem van Oranje*, 53.

79. Woltjer, 'Willem van Oranje en de godsdienstige pluriformiteit', 35-36.

80. Güldner, *Das Toleranz-Problem in den Niederlanden*, 48-55; P.A.M. Geurts, *De Nederlandse Opstand in de pamfletten 1566-1584* (2e dr.; Utrecht, 1978) 78-81.

rantie tot de wederdopers uit te strekken, in tegenstelling tot Marnix en ongetwijfeld ook andere adviseurs. Toch had Oranje's tolerantie zeker ook principiële, niet-politieke, grenzen. Waar die precies lagen, is moeilijk te zeggen. Eenmaal aangesloten bij de calvinistische kerk, bleef Oranje van mening dat het binnen die kerk ook wel wat minder streng toe zou kunnen gaan: bekend zijn zijn bezwaren tegen de kerkelijke tucht, die ook te maken hadden met zijn afkeer van het denkbeeld dat de kerk over het geweten zou kunnen heersen⁸¹. Sommigen vonden hem niet vroom genoeg⁸². In zijn omgeving vindt men naast gematigde calvinisten ook onrechtzinnige figuren die tot het spiritualisme neigden als Emmerij de Lyere. De preek van Hubert Duifhuis, de volgeling van de spiritualist Barrefelt, vond hij mooi (1580)⁸³. Er is echter geen enkele reden om aan te nemen dat Oranje zelf neigingen tot het spiritualisme vertoonde. Het is wel aannemelijk dat hij, in tegenstelling tot veel calvinisten, randgroepen als dopers en spiritualisten wenste te tolereren zolang zij niets tegen de overheid ondernamen. Misschien is het toch niet helemaal toeval dat Marnix in 1581 nog geen gevolg gaf aan het verzoek van de synode van Middelburg nu eindelijk zijn boek tegen de 'geestdrijvers' te schrijven, maar het werk pas in 1595 publiceerde⁸⁴. Bovendien mag niet uit het oog verloren worden hoe vloeiend de lijn tussen bijvoorbeeld calvinisten en spiritualisten nog was. Niet alleen Coornhert stak die lijn wel over, ook Dathenus zat op een laat moment in zijn loopbaan David Joris en Hendrik Niclaes te lezen en wilde alle orthodoxie 'ontleeren' - om het ten slotte toch niet te doen⁸⁵. Wie zal zeggen hoe het Willem van Oranje is vergaan, en onder welke invloeden zijn geestelijk leven heeft gestaan.

81. Van Schelven, *Willem van Oranje*, 178-179.

82. Zie bijvoorbeeld de mening van Aggaeus van Albada, een schwenckfeldiaan, uit 1580, die hem niet godsdienstig genoeg vond: geciteerd bij W. Bergsma, *Aggaeus van Albada (c. 1525-1587)* (Mepel, 1983) 199 noot 90. De religieuze uitlatingen in de briefwisseling van Oranje zijn alle in heel algemene bewoordingen gesteld, zoals men ze veel in die tijd vindt. Bijvoorbeeld: Groen, *Archives*, IV, 387, kan model staan voor vele dergelijke uitingen. Zie ook het verslag van een gesprek tussen Villiers en Oranje na de aanslag van Jaureguy (1580) over 's prinsens zieleheil in verband met het bloed dat hij in oorlogen heeft vergoten, geciteerd bij Boer, *Hofpredikers van Prins Willem van Oranje*, 77.

83. C. Kramer, *Emmerij de Lyere et Marnix de Ste Aldegonde* (Den Haag, 1971) 1-21; Van Schelven, *Willem van Oranje's geloof en godsdienstpolitiek*, 15; A. Hamilton, *The Family of Love* (Cambridge, 1981) 89-92; M.E.H.N. Mout, 'The Family of Love (Huis der Liefde) and the Dutch Revolt', in: A.C. Duke en CA. Tamse, ed., *Britain and the Netherlands*, VII (Den Haag, 1981) 91-93.

84. Van Schelven, *Marnix van Sint Aldegonde*, 143; Marnix van St. Aldegonde, *Ondersoekingende ende grondelijke wederlegginge der geestdrijvische leere* (1595).

85. W. Punt, 'Mislukte bemiddeling 'inder Saecken der excellentie tegens Petrum Dathenum'', in: J.P. van Dooren, ed., *De Nationale Synode te Middelburg in 1581* (Middelburg, 1981) 169-170.

STAATKUNDIGE RECHTVAARDIGING EN INTELLECTUELE VERDEDIGING VAN DE OPSTAND

Omtrent Oranje's staatkundige denkbeelden voor het uitbreken van de Opstand is moeilijk vat te krijgen. De reeds aangehaalde mening van Blok, dat hij het machiavellisme wel van Granvelle zal hebben geleerd, is niet met feiten te staven⁸⁶. De ook reeds aangehaalde Joseph de la Pise deelde ons helaas niet mede welke goede boeken op het gebied van de staatkunde en de geschiedenis Oranje dan wel las⁸⁷. Jan van Nassau, stichter van de hogeschool te Herborn en meer dan Oranje een vertegenwoordiger van het intellectuele calvinisme, zond eens de geleerde en kunstlievende keizerlijk raadsheer Hendrik Julius van Brunswijk Machiavelli's *Principe*, 'so gleichwoll das fürnembste under seinen *script is* ist, und darinnen die beste *stratagemata* zu finden', maar samen met een anonieme antimachiavel, én Beza's *De jure magistratum in subditos*, 'gantz nützlich zu lesen'⁸⁸. Of Oranje zich ooit over deze en andere werken heeft gebogen, blijft de vraag.

Oranje's opvattingen over de plichten en rechten van hen, die tot regeren zijn geroepen, hetzij als vorst, hetzij als hoge edele, zijn wel uit de geschriften uit het begin van de Opstand te destilleren. Zij zijn niet bepaald revolutionair. Men moet zijn land ('patrie') dienen, zo drukte hij het ergens uit, voor

l'honneur de Dieu, le bien et prospérité de la patrie, le service et obéissance du maître et le respect du peuple, è l'endroit de la justice et la magistrat⁸⁹.

Noblesse oblige, misschien nog des te meer omdat Oranje ridder van het Gulden Vlies was (sinds 1555). Die positie bracht ook een bijzondere verbondenheid met de vorst met zich mee en een belangrijke rol in de door Karel V en misschien ook door Filips II gekoesterde ideeënwereld van de universele monarchie - een thema, overigens, dat begrijpelijkerwijze bij Oranje nooit op de voorgrond heeft gestaan. Oranje beriep zich tot en met de *Apologie* op de voorrechten die hij als Vliesridder had moeten genieten en verweet de koning, als hoofd van het kapittel, eedbreuk⁹⁰. Tegelijkertijd mat Oranje zijn eigen voortreffelijke en trouwe dienst aan keizer, koning en land breed uit in zijn verdedigingsschriften. Hij verwees daarbij steeds naar zijn voorvaderen, even trouwe dienaren van de Habsburgers als hij zelf en in geboorte en rang niet de mindere van deze vorsten, en naar zijn

86. Zie noot 17.

87. Zie noot 35.

88. Groen, *Archives*, VI, 35-36.

89. Groen, *Archives*, II, 431.

90. F.A. Yates, 'Charles V and the Idea of the Empire', in haar: *Astraea. The Imperia! Theme in the Sixteenth Century* (Londen, 1975) 22; A. Lacroix, ed., *Apologie de Guillaume de Nassau* (Brussel-Leipzig, 1858) 71-72.

positie als soeverein vorst van Orange⁹¹. Uit al deze uitlatingen spreekt het standsbewustzijn van Oranje en zijn door traditie bepaalde hoge plichtsopvatting tegenover een vorst die hij eerst verweet niet naar zijn onderdanen te luisteren en later van tirannie beschuldigde. Zijn weigering in 1567 de nieuwe eed af te leggen liet zijn positie van 'goed vazal' onverlet, zoals hij in niet mis te verstane bevoordingen aan Margaretha van Parma berichtte. De nieuwe eed zou hem eens kunnen dwingen iets tegen zijn geweten of tegen de belangen van koning en land in te doen⁹².

Bij de formulering van dit soort denkbeelden zal Oranje geen hulp van buiten, van humanisten of humanistisch gevormde politieke raadgevers nodig hebben gehad. Anders werd het in 1568, toen Oranje zich moest verweren tegen het *Daghe-ment* - de akte van beschuldiging - en vervolgens het gewapend verzet moest rechtvaardigen. Dan beginnen de pamfletten vol te staan met motiveringen van de Opstand, waarin positief- en natuurrechtelijke elementen zo merkwaardig dooreenlopen⁹³. Er is wel gezegd dat Oranje als een der eersten van zijn tijd het belang van pers en propaganda voor zijn strijd inzag⁹⁴. In ieder geval hebben hijzelf en zijn omgeving een bijzonder flair bezeten voor de strijd met de pen, waarbij zij zich zowel tot de buitenwereld als tot de bewoners der Nederlanden richtten, wier gemoed - naar een woord van Marnix - met brieven en pamfletten tot liefde voor de vrijheid werd aangevuurd⁹⁵. Toch heeft Oranje niet spontaan naar dit strijdmiddel gegrepen. Willem van Hessen gaf de stoot tot het schrijven van de *Verantwoordinge* in 1568, nu ook de keizer en de keurvorst van Saksen het raadzaam achtten dat Oranje zich tegen de door Alva ingebrachte beschuldigingen verdedigde⁹⁶. Oranje vroeg Willem van Hessen om commentaar op zijn *Verklaringhe*, waarin werd uiteengezet waarom hij de wapens had opgenomen, en legde hem heel concrete vragen voor: heeft Willem van Hessen er geen bezwaar tegen dat het geschrift uitdrukkelijk tegen de Spanjaarden is gericht? lijkt het niet alsof Filips II of de keizer worden aangevallen? is het niet beter dat Alva het doelwit is? is het woord 'kriegsrüstung' niet 'zu hart und scharff', te agressief⁹⁷? Het is een van de weinige keren dat wij zien hoe Oranje aan het wik-

91. Voorbeelden onder andere Oranje's *Verantwoordinge* (1568): M.G. Schenk, ed., *Verantwoordinge, Verklaringhe ende waershowinghe* (Amsterdam, 1933) en in de memorie die Oranje met de *Verantwoordinge* aan Maximiliaan zond: Groen, *Archives*, Suppl., 90*-98*.

92. Groen, *Archives*, III, 46-48; J.K. Oudendijk, "Den Coninck van Hispaengien heb ick altijt gheecert", in: *Dancwerc. Opstellen aangeboden aan prof. dr. D.Th. Enklaar* (Groningen, 1959) 264-278, speciaal 264-269.

93. M.E.H.N. Mout, ed., *Plakkaat van Verlatinge, 1581* (Den Haag, 1979) 38.

94. P.J. Blok, 'Prins Willem's Apologie', *Bijdragen voor Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde (BVGÖ)*, Ve Reeks IV (1917) 259.

95. Geciteerd bij Van Schelven, *Marnix van Sint Aldegonde*, 109.

96. Groen, *Archives*, III, 185-186.

97. *Ibidem*, 208-211.

ken en wegen is over een tekst, op een moment dat hij de kunst van het pamflet-schrijven nog aan het leren is.

Er is veel te zeggen voor de opvatting, dat in de pamfletten van 1568 reeds de grondslag wordt gelegd voor de politieke theorieën van de Opstand. Oranje droeg daartoe zijn steentje bij en maakte gebruik van de denkbeelden omtrent het recht van verzet en de verhouding tussen vorst en onderdaan van de tijd. Het recht van verzet was het eerste nijpende probleem, in de praktijk én in de theorie. Reeds in februari 1566 moest Lodewijk van Nassau op verzoek van Oranje de Duitse protestantse vorsten om advies vragen over de toestand in de Nederlanden, waarbij het volk nu tegenover de koning stond⁹⁸. In een memorie voor Lodewijk van Wittgenstein, in verband met zijn reis naar Duitsland om daar hulp te vragen, sneed Oranje het punt van de grenzen van het recht van verzet aan". Willem van Hessen werd natuurlijk over dit punt geraadpleegd. Hij adviseerde tegen een breuk met de koning, ofschoon hij verdediging van principes op het gebied van de religie tegen de vorst wel kon goedkeuren¹⁰⁰.

De eerste uitvoerige uiteenzetting van Oranje, waarin zijn verzet werd gerechtvaardigd, is de *Verantwoordinge* (1568). Het stuk is in wezen Oranje's eigen werk, al hebben anderen, onder wie de calvinistische predikant Hubert Languet en Oranje's agent, de jurist Jacob van Wesembeke, er ook aandeel in gehad¹⁰¹. Oranje liet het snel volgen door de *Verklaringhe*, waarin de theorie ook aan bod kwam, en drie kortere pamfletten. Men vindt er verwijzingen naar natuurrechtelijke begrippen als het recht van zelfverdediging en het recht van opstand tegen tirannie¹⁰². Dit laatste recht maakte Oranje in zijn *Waershowinge* (1568) al direct tot een plicht voor iedereen, ook in het buitenland, om 'behulpich te wesen om so grouwsamen tyrannie te wederstaen'¹⁰³. Ook verwees hij kort naar de positiefrechtelijke grond van verzet, gelegen in het feit dat de koning de privileges had geschonden. Hierbij kwam de theorie van het contract tussen vorst en onderdanen goed van pas, waarmee Oranje zeker zinspeelde op de Blijde Inkomste¹⁰⁴. Kortom, zoals Oranje in een scherp gestelde brief aan zijn vriend Schwendi schreef naar aanleiding van de executie van Egmont en Horne: Alva handelde

98. Groen, *Archives*, II, 28.

99. *Ibidem*, 288-293.

100. *Ibidem*, 261-265, 285-288, speciaal 287.

101. Rachfahl, *Wilhelm von Oranten*, III, 263-274; P.A.M. Geurts, *De Nederlandse Opstand in de pamfletten 1566-1584* (2e dr.; Utrecht, 1978) 27.

102. Geurts, *De Nederlandse pamfletten*, 26-28, 137-139; Schenk, ed., *Verantwoordinge, Verklaringhe ende Waershowinghe, passim*.

103. Schenk, *Verantwoordinge*, 125.

104. *Ibidem*, 94-95, 120; P.A.M. Geurts, 'Het beroep op de Blijde Inkomste in de pamfletten uit de Tachtigjarige Oorlog', *Standen en Landen*, XVI (1958) 3-15; H. de la Fontaine Verwey, 'De Blijde Inkomste en de Opstand tegen Filips II', *Standen en Landen*, XIX (1960) 95-120, speciaal 108.

'contre tout droict divin et humain'¹⁰⁵. In een eigenhandig ontwerp van een openbare verklaring somde hij het nog eens op: hij streed tegen een regime van vreemdelingen, die de privileges schonden en tenslotte het land hadden geruïneerd, terwijl

saccung est obligé devers Dieu de pourchasser Sa gloire et maintenir sa liberté et privileges, lesquels ne precedent pas seulement de la libéralités des Princes mais sont la plus part contracts entre les Princes et subjects et mutuellement confirmé par serrement¹⁰⁶.

Dezelfde elementen zijn aanwezig in de bekende geloofsbrief van Oranje aan zijn agent Joannes Basius (1568), die het karakter heeft van een openbaar stuk¹⁰⁷.

In al deze direct van Oranje afkomstige of door hem geïnspireerde propagandistische geschriften speelt de these van de goede koning, misleid door zijn boze dienaren een voorname rol. Het verzet, zo betoogde Oranje telkens weer, was niet tegen de koning gericht, maar tegen Alva, de ware tiran die verdreven moest worden. Alva handelde tegen de door

zijne Co. Majesteyt ende den staten des Nederlants opgerechten, statelicken, geseghelden contract, obligation, beloften ende verbindinghe; ja oock tegen zijne Majesteyt selfs Jurament ende Eedt¹⁰⁸.

De idee van de onwetende of misleide vorst was vooral in deze beginjaren van de Opstand populair, omdat verzet tegen tirannieke dienaren gemakkelijker verdedigbaar was dan opstand tegen de wettige vorst. Deze fictie, ook door Oranje zo gretig gebruikt, was naar alle waarschijnlijkheid uit Frankrijk overgewaaid, waar reeds vóór 1567 de hugenoten hun verzet rechtvaardigden met een verwijzing naar de Guises als boze dienaren van de goede, onwetende, minderjarige koning¹⁰⁹.

In 1572 werd Oranje's stadhouderschap in enige gewesten op de eerste vrije Statenvergadering tot uitgangspunt genomen voor een redenering, waarin de prins figureerde als dé aangewezen beschermer van heel de Nederlanden tegen tirannen en verdediger der oude rechten en privileges¹¹⁰. Het is verleidelijk achter deze, door Marnix namens Oranje naar voren gebrachte redenering, een verwijzing te

105. Groen, *Archives*, I, 248.

106. Groen, *Archives*, III, 206.

107. *Ibidem*, 196-200, 200-205; W.F. Dankbaar, 'Willem van Oranje, zijn verdediging van het recht van den Opstand en zijn strijd voor vrijheid van godsdienst', in zijn: *Hoogtepunten uit het Nederlandsche calvinisme*, 96.

108. Schenk, *Verantwoordinge*, 104.

109. Geurts, *De Nederlandse pamfletten*, 131-136; A.C.J. de Vrankrijker, *De motiveering van onzen Opstand* (2e dr.; Utrecht, 1979) 65-68.

110. Geurts, *De Nederlandse pamfletten*, 46-47; De Vrankrijker, *De motiveering van onzen Opstand*, 88-89, 93.

vermoeden naar zowel door katholieke auteurs als door Calvijn voorgestane denkbeelden over de 'magistraten' die onder bepaalde omstandigheden het recht en de plicht hadden tiranniek optreden van de overheid te verhinderen. Deze ideeën werden na de Bartholomeusnacht (1572) nader uitgewerkt in monarchomachistische geschriften als de anonieme *Réveille Matin* (1573-1574) en Beza's *De jure magistratum* (1574), alsmede nog later in de *Vindiciae contra tyrannos* (1579)¹¹¹. Het heeft er toch de schijn van dat Oranje in die vroege jaren zeventig al aangeraakt was door dit soort denkbeelden. Naast Marnix' rede in de Statenvergadering van 1572 is Oranje's uitvoerige memorie aan koningin Elizabeth (1571 of 1572) een goed voorbeeld. Daar staat dat de prins magistraat is, het recht heeft zichzelf en zijn onderdanen tegen tirannie te verdedigen, ook tegen 'hogere magistraten', dus de koning. Dan grijpt het stuk weer terug op het natuurrecht, volgens welke vorst en magistraat door het volk zijn aangesteld, de vorst onderworpen is aan de wet, die door de Staten en de vorst moeten worden verdedigd¹¹².

Na 1572 liggen de principiële lijnen van Oranje's rechtvaardiging van het verzet vast en worden slechts eindeloos herhaald en nader uitgewerkt in brieven, memoeries en pamfletten, waarin meestal ook in één moeite door het doel van het verzet wordt besproken: 'U lieder arme Vaderlant in vrijheit te stellen, so wel in 't geene dat aengaet de politie desselfs, als de religie'¹¹³. Wij zien mensen uit de omgeving van Oranje, begaafde en geleerde publicisten als Marnix en Johannes Junius, onvermoeibaar in de weer de Opstand en Oranje's acties een goede theoretische basis te verschaffen, daarbij puttend uit het beste en het nieuwste dat de humanistische beoefenaars der politica te bieden hadden¹¹⁴. Daarbij beoefende Oranje ook de bij humanisten zo geliefde methode van het hanteren van juridische en historische argumenten: het verzet gegrond op de Blijde Inkomste of verwijzingen naar de vrijheidsdrang der voorvaderen, met voorbeelden tot in de dertiende eeuw terug¹¹⁵. Opvallend is de terughoudendheid waarmee de religie als verzetsgrond wordt aangemerkt. Oranje had in 1568 wel al geredeneerd dat geloofsvolging tegen de privileges inging - en die mochten de onderdanen verde-

111. Mout, *Plakkaat van Verlatinge*, 24-30.

112. De Vrankrijker, *De motiveering van onzen Opstand*, 97-99.

113. Groen, *Archives*, IV, 63. Andere voorbeelden: *ibidem*, 50; V, 96, 395-400, 415-416.

114. De Vrankrijker, *De motiveering van onzen Opstand, passim*; Geurts, *De Nederlandse pamfletten, passim*; Van Schelven, *Marnix van Sint Aldegonde*, 107-128 en *passim*; R. Fruin, 'Prins Willem in onderhandeling met den vijand over vrede, 1572-1576', in zijn: *Verspreide Geschriften*, II, 365, noot 4; D. Visser, 'Junius. The author of the *Vindiciae contra tyrannos*?', *TvG*, LXXXIV (1971) 510-525; Mout, *Plakkaat van Verlatinge*, 31-40.

115. Zie noten 104 en 114; W.P. Blockmans en P. van Peteghem, 'De pacificatie van Gent als uiting van continuïteit in de politieke opvattingen van de standenvertegenwoordiging', *TvG*, LXXXIX (1976) 331; Gachard, *Correspondance*, III, 140-154.

digen. Dit argument wordt ook later wel in Oranje's omgeving gehanteerd, bijvoorbeeld in enigszins andere vorm door Aggaeus van Albada, maar altijd met mate. Albada, die het godsdienstig element in de Opstand heel belangrijk achtte, verbond daaraan allerlei eschatologische verwachtingen - zo wijd verbreid in de zestiende eeuw - die verder ook helemaal niet bij Oranje of in zijn omgeving zijn terug te vinden, buiten obligate verwijzingen naar Gods toorn. De Opstand als voorstadium voor de laatste dingen was kennelijk geen denkbeeld waarmee de prins en zijn raadgevers uit de voeten konden¹¹⁶. Evenmin wordt er verwezen naar hemelsteken als kometen, voor Willem van Hessen wél een zéker teken dat de strafvoltrekking over de mensheid in het algemeen en de Nederlanden in het bijzonder begonnen was: 'darumb ist sich zu bessern undt zu Gott zu bekehren die höchste zeitt...'¹¹⁷.

Oranje's persoonlijke bemoeienis met de pamflettenoorlog, ook wat de inhoud van de vlugschriften betreft, staat buiten kijf. Al snel na 1568 had hij zich tot een volleerd meester van de pen ontwikkeld, wiens scherpe toezicht op inhoud en verspreiding der propagandistische geschriften zelfs wel tot onenigheid met zijn naaste medewerkers leidde, zoals in 1572 met Wesembeke¹¹⁸. Een merkwaardig licht op zijn persoonlijke inzet, ook in verband met theoretische vraagstukken, werpt het rapport van de Spaanse agent Dr. Luis del Rio over een nachtelijk gesprek, met Oranje in 1577 gevoerd. Bij die gelegenheid stelde de prins vier vragen, die de Spaanse regering liefst schriftelijk moest beantwoorden. Twee daarvan waren politiektheoretisch, namelijk: hing in Spanje de koning van het volk af, of omgekeerd? en: mag een volk in opstand komen tegen een vorst die de privileges schendt en slecht regeert? Nodeloos te zeggen dat Filips II er niet op inging, ondanks het commentaar van Del Rio dat naar zijn mening Oranje gemakkelijk voor de koning terug te winnen zou zijn, als hij Marnix en dergelijke lieden maar niet om zich heen had¹¹⁹.

Een nieuw theoretisch probleem waarover geleerde raad moest worden ingewonnen, diende zich aan toen de opstandelingen met Anjou gingen onderhandelen. Het ging hierbij over de soevereiniteit, de eventuele verlating van Filips II en vooral de klemmende vraag of men de soevereiniteit wel zou mogen en moeten opdragen aan een katholiek vorst, die als het zo uitkwam een verbond met de hugenoten aanging. Verzet tegen de komst van Anjou kwam bijvoorbeeld uit de hoek van diegenen, die volkssoevereiniteit - in zestiende-eeuwse zin gelijkgesteld aan soevereiniteit der Staten - voorstonden en soms met de gedachte speelden

116. Bergsma, *Aggaeus van Albada*, 111-137, speciaal 112-114; Mout, *Plakkaat van Verlatinge*, 34-35.

117. Groen, *Archives*, VI, 256; zie ook V, 34, 269-270.

118. Geurts, *De Nederlandse pamfletten*, 41-42, 59, 64, 85.

119. Van Schelven, *Marnix van Sint Aldegonde*, 113.

van de Nederlanden een eedgenootschap met kantons naar Zwitsers voorbeeld te maken¹²⁰. Deze stroming was echter beduidend minder invloedrijk dan die van Oranje en de zijnen, die op een nieuwe vorst - en dan liefst Anjou - aanstuurden. Tenslotte heeft men Anjou zoals bekend wel 'prince et seigneur' van de Nederlanden gemaakt, maar hem listig de soevereiniteit weten te onthouden - doch dat had met politieke theorie weinig te maken, al beweerden de Staten-Generaal wel dat een van de redenen was dat de term soevereiniteit in de Nederlanden onbekend was¹²¹.

Tijdens de langdurige onderhandelingen met Anjou werd de weg tot het kiezen van een nieuwe vorst wel vrijgemaakt. De formele banden met Filips II werden steeds verder doorgesneden door de ban van Oranje en daarop volgend diens heftige *Apologie*. Dit stuk, dat zelfs in eigen kring kritiek opriep vanwege de onbesuisde wijze van uitdrukken, was behalve een catalogus van wandaden van Filips II, Granvelle en Alva en de hunnen ook een definitieve samenvatting van Oranje's verzetsgronden. Geen wonder dus dat het opstellen ervan werd toevertrouwd aan een beproefd raadsman als Villiers, die hulp kreeg van Du Plessis Mornay¹²². Het resultaat beviel niet iedereen, maar duidelijk was deze verdediging van de goede zaak tegenover vriend en vijand wel. Of, zoals Christiani, de secretaris van Jan van Nassau het uitdrukte,

*in summa ihre f(ürstliche) G(naden) dem fasz den boden, wie man zu sagen pflegt, darin gar ausstossen, und rundt und teutsch das kindt einmal mit seinem rechten namen heissen und tauffen, und simpliciter scaphum scaphum nennen*¹²³.

Wie voortaan kritiek op Oranje's connecties met Frankrijk en andere aspecten van zijn politiek had, zoals Jan van Nassau, werd naar de *Apologie* verwezen¹²⁴. De verlating van Filips II, die in 1581 volgde, heeft niet geleid tot enige theoretische discussie. De beroemde considerans van het Plakkaat van Verlatinge bevat alleen die traditionele en algemeen aanvaarde denkbeelden over de verhouding tussen vorst en volk en het recht van verzet die de Staten-Generaal in hun kraam

120. De Vrankrijker, *De motiveering van onzen Opstand*, 110-122; Van Schelven, *Marnix van Sint Aldegonde*, 120 zegt dat in de tijd van de Gentse troebelen (1577-1578) Champagne eens een hele nacht met Marnix had zitten bomen over een Nederlands eedgenootschap.

121. E.H. Kossmann, 'Volkssoevereiniteit aan het begin van het Nederlandse ancien régime', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden (BMGN)*, XCV (1980) 1-34, speciaal 14.

122. Lacroix, ed., *Apologie*. Blok, 'Prins Willem's Apologie'.

123. Groen, *Archives*, VII, 452. 'Scaphum' kan een verschrijving van Christiani of een verkeerde lezing van Groen zijn voor 'scaphium' = 'nachtspiegel' of 'scapus' = membrum virile. Gezien het literaire gebruik van de beelden 'vat' en 'dopen' in het citaat zou ik kiezen voor de eerste betekenis.

124. Kluiver, ed., *De correspondentie tussen Willem van Oranje en Jan van Nassau*, 119, 121, speciaal 119.

te pas kwamen: er staat geen uitgewerkte verzetstheorie in noch een staatsleer. Oranje en zijn kring hebben geen bemoeienis gehad met de wording van het Plakkaat¹²⁵.

Veel meer aandacht heeft Oranje besteed aan de vraag, of men wel een katholieke vorst mocht nemen. Om dit punt op te helderen werd veel inkt vergoten. Oranje's oude vriend Schwendi, die eerst Jan van Nassau en toen Oranje zelf tegen onderhandelingen met Anjou adviseerde, kreeg van Oranje direct de wind van voren. Hulp moest daar gezocht worden waar men haar kon krijgen, en het Duitse Rijk had nooit iets goeds gedaan, niet eens de Turken behoorlijk tegenstand geboden, en zou nu

employer le reste de leurs forces et moyens a l'extirpation de ceux qu'ilz debvoyent garantir, et a la désolation et ruine de ce qui peut rester de pur et entier en toute la Chrestienté¹²⁶.

De mening, dat ieders hulp in de goede zaak mocht worden aanvaard, werd in de pamfletliteratuur tot politiek maxime verheven door Christiani, zeker met instemming van Oranje: al was Anjou een Rus of een Turk, zijn hulp is aanvaardbaar en uit Gods hand¹²⁷. Jan van Nassau kreeg ook van de prins te horen dat men aangeboden hulp niet mag weigeren:

Mit der weise muste man gleich wie die widerteuffer zu Munster, auf die baume steigen und Gottes hülf vom himmel erwarten und die auszerliche mittel die uns Godt zu unserer erretung bereitet hat, nicht vor die handt nemen und viel weniger suchen¹²⁸.

Marnix leverde Oranje een advies, gesierd met veel voorbeelden uit de Bijbel en de Oudheid, dat uitliep op de redenering dat een vorst niet afgezet mocht worden om de religie, en Anjou dus om de religie niet als vorst geweigerd mocht worden. Villiers adviseerde in dezelfde zin¹²⁹. In 1581 en 1584 verdedigde Oranje meermalen zijn pro-Franse politiek tegen Jan van Nassau en maakte in zijn lange brieven dankbaar gebruik van de door Marnix en Villiers aangesleepte bijbelse en klassieke exempla, alsmede contemporaine voorbeelden, om de bezwaren van zijn broer en 'ces délicats théologiens' - zoals Marnix ze fijntjes noemde - te ondervangen. Uit Oranje's woorden spreekt wrevel jegens die theologen die zich met politiek

125. Mout, *Plakkaat van Verlatinge*, 64-68.

126. Groen, *Archives*, VII, 234. Dat was meteen het eind van de vriendschap tussen Oranje en Schwendi.

127. De Vrankrijker, *De motiveering van onzen Opstand*, 120 noot 4.

128. Groen, *Archives*, VII, 576.

129. *Ibidem*, 262-276, 276-285.

bemoeien¹³⁰. Naar aanleiding van de Gentse troebelen zei Marnix ook al dat predikanten daar zich teveel met de regering hadden bemoeid hoewel ze geen verstand van politiek hadden¹³¹. Beiden vonden het rond 1584 duidelijk beter wanneer godsdienst en politiek wat meer gescheiden bleven.

Theologen hebben Oranje wel meer dwars gezeten bij zijn pogingen de Opstand ook ideologisch een sterke basis te verschaffen. De Leidse universiteit werd door Oranje niet alleen uit puur praktische overwegingen gesticht, maar tevens in de hoop dat een eigen intellectueel middelpunt als een academie de Opstand zou versterken en ook het protestantisme in de Nederlanden. Destijds had Oranje samen met zijn broer Jan in een wat minder dramatische, maar toch ook spannende tijd, in de jaren zestig, plannen gesmeed voor een academie in Herborn, die zeker bedoeld was geweest de positie van de Nassause dynastie én van de religie te versterken. Nu, tien jaar later, ging het om heel wat meer:

een vast stuensel ende onderhoudt der vryheyt ende goede wettelicke regeringe des lants, niet alleen in zaeken der religie, maer oock in 't gene den gemeynen borghelicken welstandt belanght¹³².

Reeds direct in het stichtingsjaar 1575 ontstond er onenigheid over de verhouding tussen de universiteit en de kerk, die voorlopig werd opgelost door nieuwe statuten. Theologische ruzies waarbij de stad Leiden en de universiteit betrokken waren, bleven Oranje hoofdbrekers kosten. Hij heeft zich zeer ingespannen om deze moeilijkheden het hoofd te bieden en van de universiteit een echte humanistische academie te maken, door invloed uit te oefenen op de Staten van Holland, het Leidse stadsbestuur en de universiteit zelf, waar hij zich bemoeide met de benoemingen¹³³. Helaas kon Oranje niet bij de plechtige stichting op 8 februari aanwezig zijn, omdat hij het te druk had met andere staatszaken, maar later schonk de prins de nieuwe academie de achtjarige bij Plantijn in opdracht van

130. Kluiver, ed., *De correspondentie tussen Willem van Oranje en Jan van Nassau*, 117-120; Groen, *Archives*, VII, 569-582; VIII, 339-349. Citaat bij Groen, *Archives*, VII, 277. Oranje's wrevel zeer merkbaar in: Groen, *Archives*, VIII, 346: 'En nostre temps les princes d'Auemaigne ont traicté alliance avecq le roy de France, la royne d'Angleterre, le roy d'Escosse; les Cantons des Suysses en ont fait aultant et avec (luy) mesmes depuis deuz ans ceuls de Genesve. Les Polonois ont choisi un roy papiste, les Électeurs un Empereur, l'Empire, composé des uns et des aultres, a alliance en son corps; je ne voy point que les Théologiens escrivent contre ceuls la. Pourquoy est ce qu'ils s'adressent a moy et non aux aultres?'

131. Dankbaar, 'Marnix van St. Aldegonde en zijn beteekenis', 72-73.

132. P.C. Molhuysen, ed., *Bronnen tot de geschiedenis der Leidsche universiteit*, I (Den Haag, 1913)6*.

133. J.J. Woltjer, *De Leidse universiteit in verleden en heden* (Leiden, 1965) 1-14; W.F. Dankbaar, 'De stichting van de Leidsche universiteit en de eerste decennia van haar bestaan', in zijn: *Hoogtepunten van het Nederlandsche calvinisme*, 126-161; Molhuysen, *Bronnen*, I, *passim*.

Filips II gemaakte Polyglotbijbel met een toepasselijke Latijnse inscriptie¹³⁴.

Een andere poging van Oranje om de Opstand meer intellectueel gewicht te geven is zijn bemoeienis met het aanstellen van een historiograaf van de Staten-Generaal geweest. Reeds in de jaren zestig had hij de befaamde humanist Hadrianus Junius bij de Staten van Holland voor een dergelijke functie aanbevolen. De Staten hadden wel oren naar het plan iemand uit de geschiedenis van het gewest te laten bewijzen dat de Staten van Holland het recht hadden zelfstandig bijeen te komen. Over de financiële kanten van de aanstelling werd echter lang gedelibereerd. Amsterdam wilde in deze benarde tijd geen geschiedschrijver bekostigen. Dordrecht eiste de garantie dat Junius ieder jaar een gedeelte zou inleveren. In het begin van 1566 werd Junius inderdaad benoemd, mede dankzij Oranje's steun. Als dank daarvoor droeg hij een filologisch werk aan Filips Willem op. In 1568 leverde Junius het eerste deel, de *Batavia*, bij zijn opdrachtgevers in, maar geharrewar over zijn honoraria stond voortgang van het werk in de weg. Pas veel later zou Janus Dousa in opdracht van de Staten een geschiedenis van Holland schrijven¹³⁵.

Junius schreef nog geen geschiedenis van de Opstand. Daartoe zouden aan de zijde der opstandelingen pas in de tweede helft van de jaren zeventig stappen ondernomen worden, weer met aanmoediging van Oranje. Bonaventura Vulcanius kwam in 1577 in contact met Oranje, die hem aanbeval bij de Staten-Generaal als historiograaf

de faire recueillir et coucher par escrit en forme d'histoire les choses mémorables qui se passent en ces pays (comme aussy il seroit bien requis a ce que par la cognoissance ample et certaine de la vérité tout le monde et nostre posterité entende bien particulièrement les oeuvres admirables de Dieu et la justice de nostre cause¹³⁶.

De Staten-Generaal volgden Oranje's aanbeveling echter niet. Evenmin gelukte het een andere kennis van de prins, Gilbert Roy (Regius) twee jaar later een aanstelling als historieschrijver los te krijgen, omdat zo'n post naar het oordeel der Staten-Generaal een premature zaak was¹³⁷. En ook van Marnix' plan om een geschiedenis van de Opstand te schrijven kwam niets terecht, misschien mede door-

134. E. Hulshoff Pol, 'The First Century of Leiden University Library', in: Th. Lunsingh Scheurleer en G.H.M. Posthumus Meyjes, ed., *Leiden University in the Seventeenth Century* (Leiden, 1975) 395; P.C. Molhuysen, *Geschiedenis der Universiteits-Bibliotheek te Leiden* (Leiden, 1905) 3-4 voor de inscriptie in de Polyglotbijbel.

135. B.A. Vermaseren, 'Het ontstaan van Hadrianus Junius' 'Batavia' 1588', in: *Huldeboek Kruitwagen* (Den Haag, 1949) 407-426. Met dank aan H.F.K. van Nierop.

136. Geciteerd bij R. Fruin, 'Over anecdota van Marnix van Sint Aldegonde', in zijn: *Verspreide Geschriften*, VIII, 414.

137. B.A. Vermaseren, 'Dr. Gilbert Roy of Regius, een gunsteling van Prins Willem van Oranje', *Bijdragen voor de Geschiedenis der Nederlanden (BGN)*, XI (1956-1957) 40-68.

dat er bij deze en gene vrees bestond dat een contemporaine historie van de Opstand van zijn hand teveel onder invloed der gereformeerde kerk zou staan¹³⁸. Oranje zag misschien het grote nut van een degelijk geschiedwerk over de Opstand in, de Staten-Generaal hadden er in ieder geval geen geld en weinig aandacht voor over.

CONCLUSIE

Al was Oranje zelf geen humanist, hij benutte wat de wereld van het late humanisme hem bood. Hij kon dat ook benutten, omdat hij door afkomst en opvoeding in aanraking was gebracht met de belangrijkste denkbeelden en intellectuele verworvenheden van zijn tijd. Door de loop der gebeurtenissen werd hij gedwongen standpunten in te nemen en te verdedigen omtrent zaken, die in de zestiende eeuw in het brandpunt van de belangstelling stonden: godsdienstige pluriformiteit, tolerantie, de staatkundige positie van de hoge adel, het recht van verzet en de verhouding tussen vorst en onderdaan, de kwestie der soevereiniteit, ook in verband met de religie, de ideologische grondslagen van de staat. Veel oplossingen voor netelige kwesties werden door hem gezocht en gevonden in het gebied der praktische politiek, het gebied van het klare staatkundige inzicht dat hij zo meesterlijk beheerste. Soms werd dat inzicht nog aangescherpt, namelijk wanneer hij in moeilijke zaken te rade ging bij zijn humanistisch geschoolde raadgevers. Allerlei denkbeelden, die in die kringen de ronde deden, treffen wij ook bij Oranje aan. De precieze bron ervan is eigenlijk nooit vast te stellen. Maar de prins refereerde bij de formulering van zowel zijn godsdienstige als zijn politieke denkbeelden voortdurend aan meningen, die ook in de geleerde literatuur druk werden besproken en hanteerde redeneringen van goeden humanistischen huize.

Oranje had het talent om fijn te kunnen onderscheiden wanneer een bepaalde politiek een ideologische onderbouwing nodig had die de humanisten konden leveren en wanneer niet. Wij zien hem een beroep doen op de geleerden en geletterden op momenten dat het er, politiek gezien, werkelijk om spande: op Bauduin bijvoorbeeld, in het begin van de jaren zestig, om een irenistisch program van de grond te krijgen, op calvinistische en lutherse theologen om tot samenwerking te komen, theologisch en ook politiek, op een hele reeks geleerden in 1578, om het principe van meer religies in een staat te verdedigen. Wij zien hem discussiëren met Marnix over de tolerantie, en zelf stilzwijgend tolerantie in praktijk brengen tegenover spiritualisten en - minder stilzwijgend - tegenover wederdopers. Bij de formulering van staatkundige denkbeelden die een grote rol in de propaganda van de Opstand en in de rechtvaardiging van Oranje's handelen speelden

138. Van Schelven, *Marnix van Sint Aldegonde*, 130-132.

was hij persoonlijk zeer betrokken en inspireerde hij publicisten als Marnix, Junius, Christiani, Villiers en Du Plessis Mornay. En tenslotte leverde Oranje een moeilijk te overschatten bijdrage aan de ideologische basis van de Opstand en het intellectuele leven in de opstandige gewesten door de stichting van de Leidse universiteit, die hij door de moeilijke eerste jaren heen hielp. Zijn pogingen de geschiedschrijving - en daarmee de verdediging - van de Opstand te stimuleren liepen op niets uit.

Zo gezien kan men waarlijk spreken van een intellectueel milieu, waarin Oranje heeft verkeerd, welks denkbeelden hij heeft gekend en gebruikt wanneer het te pas kwam, en waar hij ook zelf toe heeft bijgedragen. De zestiende eeuw is een eeuw van denkbeelden, van overtuigingen - ook van wisseling van overtuigingen. In die zin was ook Willem van Oranje een waar kind van zijn tijd.

De mislukking van Oranjes 'democratische' politiek in Vlaanderen

J. DECAVELE

Sinds zijn komst naar Brussel in september 1577 liet Willem van Oranje overduidelijk blijken, in zijn strijd tegen Spanje nog maar weinig heil te verwachten van zijn standgenoten, en nog minder van de clerus. Hij ging volkomen steunen op het niet oligarchische element in de grote Zuidnederlandse steden: de kleine stadsadel, de gegoede burgerij en de middenklassen, waarin zich tevens de volkse krachten van de stedelijke ambachtsgilden vertegenwoordigd wisten¹. Toen hem in de ban van Filips II verweten werd met geweld en volksoproer aan de macht te zijn gekomen in het Zuiden, gaf hij dat in zijn *Apologie* in zekere zin toe:

Indien enkelen uit het volk de keuze die men van mijn persoon maakte bespoedigden, al was het niet op mijn verzoek noch op mijn aandringen, dan ben ik verplicht toe te geven dat zij wijzer waren en meer vooruitziend in de landsbelangen dan ik toen was. Zij voelden goed aan dat de behartiging van 's lands welzijn alsmede het bestuur in handen te laten van deze lui die heimelijk Spanje waren toegedaan, gelijk stond met het bouwen van een groot huis op mul zand².

Door zijn onvoorwaardelijke steun aan de Brusselse Achttienmannen en de manier waarop hij de hoge katholieke adel, aangevoerd door zijn rivaal Filips van Croy, hertog van Aarschot, en het Vlaamse episcopaat schaakmat zette, had hij zich van meet af aan bloot moeten geven. Dat het precies de Gentse 'patriotten' zijn geweest die, door hem voor voldongen feiten te plaatsn, Oranjes partijkeuze aanzienlijk hebben verhaast, is een voldoende reden om de heel bijzondere verhoudingen te onderzoeken die er tussen de prins en Gent vanaf eind 1577 hebben bestaan.

BETROKKENHEID VAN ORANJE BIJ DE MACHTSGREEP VAN DE 'PATRIOTTEN'

In de nacht van 28 op 29 oktober 1577 liet Francois van de Kethulle, heer van Ryhove, een aantal vooraanstaande edelen en prelaten arresteren die voor de ver-

1. J. Decavele, 'Willem van Oranje, de vader van een verscheurd vaderland, 1577-1584', *Handelingen der Maatschappij voor geschiedenis en oudheidkunde te Gent*, n.r., XXXVIII (1984).

2. Uitgave van M. Mees-Verwey (Santpoort, 1942).